

27-6-2014

OKTOBER 1944

Putten en de herinnering aan de
razzia van 1944

Naam student : Kelly van Vliet
Studentnummer : 3702073
Docent : Dr. A. R. Pelgrom
Aantal woorden : 21.800

Inhoudsopgave

Inleiding			3
Hoofdstuk 1		<i>Verzet op de Veluwe</i>	7
	1.1	<i>Inleiding</i>	7
	1.2	<i>De Veluwe</i>	7
	1.3	<i>Verzet in Putten</i>	8
	1.4	<i>De aanslag</i>	10
	1.5	<i>1 oktober</i>	12
	1.6	<i>2 oktober</i>	13
	1.7	<i>Conclusie</i>	14
Hoofdstuk 2		<i>Herinnering, trauma en herdenken</i>	15
	2.1	<i>Inleiding</i>	15
	2.2	<i>Collectieve herinnering en collectieve trauma's</i>	16
	2.3	<i>Overdracht van herinnering</i>	21
	2.4	<i>Putten en Europa</i>	25
	2.5	<i>Conclusie</i>	28
Hoofdstuk 3		<i>Herinnering aan de razzia</i>	29
	3.1	<i>Inleiding</i>	29
	3.2	<i>Lokale monumenten</i>	30
	3.3	<i>Herdenkingen</i>	34
	3.4	<i>Herinnering in literatuur en andere media</i>	39
	3.5	<i>Conclusie</i>	45
Hoofdstuk 4		<i>Generatie op generatie</i>	47
	4.1	<i>Inleiding</i>	47
	4.2	<i>Stichting Oktober '44</i>	48
	4.3	<i>De razzia in het onderwijs</i>	51
	4.4	<i>Overdracht in de gemeenschap</i>	53
	4.5	<i>Conclusie</i>	56

Hoofdstuk	5	<i>De nieuwe generatie</i>	58
	5.1	<i>Inleiding</i>	58
	5.2	<i>Enquêteresultaten</i>	58
	5.3	<i>Conclusie</i>	60
Conclusie			62
Literatuurlijst			65
Bijlagen onderzoek			
Bijlage	1	<i>Enquêteresultaten basisscholen</i>	68
Bijlage	2	<i>Transcriptie interview</i>	72
Bijlage	3	<i>Afbeeldingen</i>	74

Inleiding

In de nacht van 30 september 1944 vond bij de Oldenallerburg tussen de gemeentes Putten en Nijkerk een aanslag plaats op een Duitse auto met officieren van de *Wehrmacht*. Van de vier inzittenden raakte één officier zwaargewond en overleed de volgende dag. Een tweede raakte gewond en overleed enkele dagen later in het ziekenhuis. Bij de aanslag kwam bovendien één van de leden van het verzet om het leven. Op de vroege ochtend van zondag 1 oktober 1944 werd het dorp Putten afgesloten door soldaten van de Duitse *Wehrmacht*. Na de kerkdiensten werden door Duitse soldaten en lokale politie de mannen uit het dorp naar het Marktplaatsje gestuurd. Vervolgens moesten ook vrouwen en kinderen zich hier melden. Deze dag leidde tot grote verwarring onder de lokale bevolking en voor velen was niet duidelijk waarom zij zich moesten melden. Aan het einde van deze zondag werden de vrouwen en kinderen naar huis gestuurd, terwijl de mannen werden vastgehouden in de Hervormde Kerk, gelegen aan het Marktplaatsje.¹ Deze verwarrende dag leidde tot een gebeurtenis die de Puttense gemeenschap nog steeds in zijn greep houdt, namelijk de razzia van Putten waarbij op 2 oktober ruim zeshonderd mannen werden weggevoerd en waarvan er slechts 48 terugkeerden. Enkel van hen overleden alsnog kort na hun terugkomst. Putten kwam hierdoor direct na de oorlog bekend te staan als het ‘dorp der weduwen’.² De gevolgen voor de gemeenschap waren ingrijpend. In veel gezinnen was de kostwinner omgekomen en moesten de vrouwen zelf, naast de zorg voor hun kinderen, ook een inkomen genereren. In sommige gevallen probeerden de vrouwen het bedrijf van hun man zo goed en zo kwaad als dat ging draaiende te houden. Financiële steun voor de weduwen van Putten kwam pas laat op gang. De jaren na de oorlog waren dus ook nog zeer ingrijpend voor Putten. Tegenwoordig wordt elk jaar op 2 oktober een herdenking georganiseerd bij het lokale monument, in de volksmond ‘Het vrouwtje van Putten’ genoemd. Daarnaast wordt er op de eerste zondag na 2 oktober stil gestaan bij de razzia tijdens de lokale kerkdiensten.

Oktober 1944 lijkt dus nog steeds een belangrijke rol te spelen in de Puttense gemeenschap. De generatie die de razzia bewust heeft meegemaakt, wordt echter steeds kleiner. Op 22 augustus 2013 overleed de laatste nog levende ‘teruggekeerde’ van de razzia, Jannes Priem.³ Niet alleen de eerste en tweede generatie verdwijnt langzaam, de gemeente

---

¹ M. de Keizer, *Putten, de razzia en de herinnering* (Amsterdam 1998) 46-49.

² B. van der Boom, ‘Het drama van Putten’, *Volkskrant* (23 oktober 1998).

³ Jannes Priem, *Teruggekeerde van de razzia van Putten*, http://www.jannespriem.com/?page_id=125 (7 mei 2014).

Putten is in de loop der jaren ook ingrijpend veranderd. In 1944 had de gemeente Putten ongeveer 8.000 inwoners. In april 2014 had de gemeente Putten maar liefst 24.059 inwoners.⁴ De gemeenschap is dus enorm gegroeid sinds de Tweede Wereldoorlog. Deze cijfers lijken te impliceren dat een groot deel van de huidige inwoners van de gemeente Putten geen nabestaanden zijn van de razziaslachtoffers van 1944. De huidige Oktoberherdenkingen worden dus niet alleen geconfronteerd met een ‘generatiekloof’, maar ook met een grote groep ‘Puttenaren’ die geen directe band hebben met de razzia. Mede door het basisschoolonderwijs in Putten worden deze nieuwe generaties en inwoners wel betrokken bij de razzia. Alle basisscholen geven in groep acht een les over de razzia en de gevolgen hiervan voor Putten. Hierbij worden onder andere alle monumenten die aan de razzia herinneren bezocht. Deze gegevens leiden tot de vraag in hoeverre de transgenerationele overdracht van herinnering kan bijdragen aan het in stand houden van de Oktober '44 herdenkingen en de herinnering aan de razzia in Putten? Op welke wijze kunnen nieuwe groepen en toekomstige generaties betrokken worden bij deze herinnering? In dit onderzoek zal de nadruk daarom liggen op de wijze waarop de herinnering aan de gebeurtenissen van oktober 1944 in stand gehouden worden binnen de Puttense gemeenschap.

In het eerste hoofdstuk zal kort worden ingegaan op de geschiedenis van het verzet op de Veluwe. Daarnaast zal aandacht worden besteed aan de gebeurtenissen die plaatsvonden tussen de nacht van 30 september en 2 oktober 1944. Vervolgens zullen in dit hoofdstuk kort de gevolgen van de razzia in de oorlog en direct na de oorlog besproken worden. Deze historische context is noodzakelijk om de betekenis van de Oktoberherdenking voor de Puttense gemeenschap te begrijpen en te analyseren. De herinnering en de daaruit voortvloeiende wijze van herdenken zijn het belangrijkste aandachtspunt binnen dit onderzoek. Om de bestaande herinneringen goed te begrijpen is het echter noodzakelijk om kort in te gaan op deze verwarrende dagen. In dit hoofdstuk zal geen poging worden gedaan de ware feiten omtrent de opdracht voor de aanslag boven tafel te halen. In 1946 begon het RIOD aan een onderzoek om de achterliggende feiten rondom de aanslag te achterhalen. De hiervoor naar Putten gestuurde onderzoeker Wildschut concludeerde echter na het horen van een aantal verklaringen dat de kwestie te gevoelig lag in Putten. Bovendien wilden enkele verzetsleden alleen een verklaring afleggen als het RIOD deze documenten vervolgens vijftig

---

⁴ Gemeente Putten, Inwonersaantallen: tabel 1 januari 2014,

https://www.putten.nl/Over_de_gemeente/Feiten_Cijfers/Inwonersaantallen (16 mei 2014).

jaar lang in gesloten archief zou bewaren.⁵ Hierdoor waren in Putten de precieze details van de aanslag grotendeels onbekend. Toen in 1995 de archieven opengingen begon medewerkster van het RIOD Madelon de Keizer een onderzoek naar de razzia van Putten.⁶ Dankzij haar werk zijn de meeste details van de aanslag op 30 september tegenwoordig bekend. Onduidelijk blijft echter waar de opdracht voor deze aanslag precies vandaan kwam. De verzetsleden noemen zelf verschillende instanties en er zijn nooit documenten gevonden die een duidelijke verklaring geven. Hierdoor zal de ‘waarom-vraag’ van de aanslag nooit volledig kunnen worden opgehelderd.

In het tweede hoofdstuk van dit onderzoek zal worden getracht om een theoretisch kader op te zetten dat gebruikt kan worden om de Oktoberherdenking te analyseren. Geschiedenis en de omgang met het verleden lijken in deze tijd in toenemende mate een belangrijke rol te spelen binnen de samenleving. Herinneren en herdenken maken hier deel van uit. Een interessant element hierin is de transgenerationele overdracht van herinneringen tussen individuen en binnen gemeenschappen. De vraag hoe herinneringen kunnen worden overgedragen op volgende generaties is uiteraard goed toepasbaar op de casus van de Oktoberherdenking in Putten en dit zal in latere hoofdstukken verder worden uitgewerkt. Eerder is al benoemd dat de generaties die de razzia bewust hebben meegemaakt langzaam verdwijnen. Tegelijkertijd wordt de gemeenschap geconfronteerd met nieuwe groepen. Om de Oktoberherdenkingen in de toekomst in stand te houden moeten manieren worden gevonden om deze nieuwe generaties en groepen bij deze herdenking te betrekken. Daarnaast zullen kort enkele andere Europese plaatsen worden besproken waar soortgelijke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door hier kort aandacht aan te besteden kan Putten in een bredere historische context worden geplaatst.

In het derde hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de geschiedenis van de Oktoberherdenkingen. De eerste oorlogsherdenking in Putten vond plaats op 3 mei 1946. Voor deze herdenking werd een stille tocht georganiseerd. Deze tocht liep onder leiding van de burgemeester naar de Oude Kerk om daar bloemen te leggen voor de slachtoffers van de razzia. Vervolgens vertrok de stille tocht naar de lokale begraafplaats om bloemen te leggen op de graven van Nederlandse soldaten, geallieerde soldaten, verzetsstrijders en anderen die hun leven hadden gegeven voor het vaderland. Om klokslag 8 uur was de groep terug bij de Oude Kerk waar twee minuten stilte werd gehouden. Na dit moment van stilte ging de tocht

---

⁵ De Keizer, *Putten*, 211-217.

⁶ De Keizer, *Putten*, 9-11.

door naar de kleine Rooms-Katholieke begraafplaats in Putten om bloemen te leggen op de graven van oorlogsslachtoffers.⁷ Bij deze herdenking waren lokale en nationale elementen met elkaar verweven. Deze wijze van herdenken sloot echter niet goed aan bij de gevoelens die leefden onder veel Puttenaren. Hierdoor is in de loop der jaren een totaal eigen vorm van herdenken ontstaan. Om de huidige Oktoberherdenking te begrijpen is een analyse van deze geschiedenis dus noodzakelijk.

In het vierde hoofdstuk zal de aandacht uitgaan naar de ‘toekomst’ van de Oktoberherdenking in Putten. Hierbij zal het onderzoek zich vooral richten op de verschillende manieren waarop geprobeerd wordt de herinneringen aan oktober 1944 ‘levend’ te houden bij het publiek. Deze transgenerationale overdracht is noodzakelijk om de Oktoberherdenking en de bijbehorende geschiedenis in stand te houden. Alleen door deze overdracht behouden herinneringen hun betekenis voor latere generaties en blijft het verleden van invloed op het heden. Als casus zal hierbij een enquête worden gehouden in groep acht van verschillende basisscholen in Putten. Op deze manier kan inzicht worden verworven in de wijze waarop de volgende generatie denkt over de Oktoberherdenking en herinnering aan de oorlog en de razzia in Putten.

In het vijfde en laatste hoofdstuk van dit onderzoek worden de resultaten van een korte enquête gepresenteerd die is afgenomen onder leerlingen van groep acht van enkele Puttense basisscholen. Deze enquête is toegevoegd om inzicht te krijgen op de wijze waarop de gebeurtenissen van oktober 1944 nog leven onder de jonge generatie. Bovendien biedt het de mogelijkheid om de resultaten van het onderwijsprogramma van de Stichting Oktober ’44 te analyseren. Alle leerlingen die de enquête hebben ingevuld, hebben in oktober 2013 meerdere lessen gevolgd over dit onderwerp en door hen vragen te stellen over dit onderwerp kan worden vastgesteld of deze wijze van transgenerationale overdracht effect heeft.

---

⁷ M. de Keizer en P. Mason, ‘The Skeleton in the Closet: The Memory of Putten. 1/2 October 1944’, *History and Memory* 7 (1995) 74.

Hoofdstuk 1

Verzet op de Veluwe

‘Er zal ongetwijfeld een opdracht voor zijn gegeven. De vraag is op welk niveau. Dat is nog altijd niet duidelijk. Dat is ook inherent aan het verzet hè: je schrijft niks op, want als je het opschrijft kan het bij de tegenpartij in handen komen, dan ben je helemaal de sigaar. (...) Het is ook lang zo geweest dat niemand wist wie de aanslag had gepleegd. Dat is toch merkwaardig, dat je van zoiets met zo ’n groot gevolg niet weet wie het heeft gedaan.’⁸

1.1

Inleiding

Op 10 mei 1940 vielen de Duitse legers Nederland binnen. In Putten leidde dit ertoe dat in alle vroegte werd overgegaan tot de evacuatie. Putten was aangewezen als een evacuatie-oord voor inwoners uit Nijkerk, Appel, Nijkerkerveen en Hoevelaken.⁹ Later in de oorlog zou Putten een belangrijk evacuatie-oord blijven, wat ertoe geleid heeft dat tijdens de razzia in 1944 148 mannen werden weggevoerd die als evacu  in Putten verbleven. Op 15 mei 1940, de dag van de overgave, vertrekken de evacués weer naar huis en Putten pakt zo goed en zo kwaad als het gaat het normale dagelijkse leven weer op. Enkele maanden later, op 23 november, neemt de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) zijn intrek in het pand Klein-Zwitserland aan de Harderwijkerstraat. Deze gebeurtenis lijkt een belangrijke aanleiding voor veel lokaal ‘verzet’. Er worden ruiten ingegooid bij Klein-Zwitserland en lokale jeugd raakt regelmatig slaags met NSB-leden.¹⁰ Ruim een jaar na de bezetting, op 5 augustus 1941, wordt de burgemeester van Putten jonkheer M. L. van Geen per direct uit zijn ambt gezet.

1.2

De Veluwe

De Veluwe was tijdens de Tweede Wereldoorlog een gebied waar relatief veel onderduikers en evacués waren ondergebracht. De boerengemeenschap en de uitgestrekte bossen boden hiertoe ruime mogelijkheden. Zo was het in de hooggelegen zandgrond mogelijk om te

---

⁸ M. van Westing, *De kinderen van Putten. De razzia en de gevolgen* (Amsterdam 2008), 106.

⁹ K. Friso, *Putten 1940/1945 kroniek* (Putten 1990) 14-15.

¹⁰ Friso, *Putten*, 28-30.

schuilen in holen.¹¹ De Veluwe werd echter in de aanloop naar Operatie Market Garden (17 september) een belangrijke strategische streek. Bovendien waren de bossen bij uitstek geschikt voor wapendroppings. Niet alleen in Putten, maar ook in omliggende plaatsen werkte het verzet mee aan de wapendroppings. Op de Veluwe waren verschillende verzetsorganisaties actief. De Ordedienst (OD) was in september 1944 opgegaan in de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) net als de Raad van Verzet (RVV) en de Landelijke Knokploegen (LKP). Een andere groep die verbonden was aan de BS was de Landelijke Hulp aan Onderduikers (LO). Deze groepen waren in september samen gaan werken in opdracht van de regering in Londen om de geallieerden te steunen. Deze reorganisatie verliep moeizaam, omdat de betrokken partijen er in veel gevallen het nut niet van inzagen. Dit werd mede veroorzaakt door het feit dat de RVV een grotendeels communistische organisatie was. De CPN werd ervan verdacht via de RVV machtsposities te willen verwerven. De leiding van het verzet op de Veluwe kwam te liggen bij Berend Dijkman van de RVV, beter bekend onder zijn alias Piet van de Veluwe. Als districtscommandant hield hij zich op in Ermelo, een buurdorp van Putten. Hierdoor viel de verzetsgroep-Putten direct onder zijn leiding.¹²

In deze fase van de oorlog werd aangenomen dat de bevrijding van Nederland niet lang meer op zich zou laten wachten. Verzet nam toe in het gehele land en vooral op de strategisch gelegen Veluwe. Putten lag hierdoor in september 1944 in het epicentrum van het Nederlandse verzet en lag bovendien op de logische route voor de geallieerden in de richting van het IJsselmeer. Het verzet kreeg de opdracht aanvallen te doen op de Duitse bevelvoering, waarvan stafauto's een belangrijk deel uitmaakten. Deze nadruk op het aanvallen van onder andere Duitse stafauto's bieden een verklaring voor de aanslag die in de nacht van 30 september gepleegd werd in Putten.

1.3

Verzet in Putten

In september 1944 werden de verschillende groepen binnen het verzet gebundeld door de BS. Ten tijde van de aanslag op 30 september was deze samenwerking nog nauwelijks van de grond gekomen en de aanslag maakte ook direct een einde aan de toekomst ervan. De opdracht vanuit de BS had voor veel onrust gezorgd, zo ook in Putten. Voor september waren

---

¹¹ De Keizer, *Putten*, 193.

¹² De Keizer, *Putten*, 190-193.

er in Putten twee verzetsgroepen actief. De eerste groep was actief rondom de communistische Oosterbroek en bestond grotendeels uit niet-Puttenaren. De tweede groep had zich gevormd rondom voormalig burgemeester Van Geen en had ook een aantal leden van buiten Putten. Alleen de groep van Van Geen onderhield contact met Dijkman. Beide groepen waren voor september ongeveer tien man sterk.¹³

Op Dolle Dinsdag was de groep Van Geen in het pand De Kraak getrokken binnen de dorpskern van Putten in afwachting van de bevrijding. Toen de bevrijding niet kwam werd De Kraak echter al snel weer ontruimd. De locatie bleek te gevaarlijk en de groep vertrok naar het kampeerterrein De Instuif. Hier sliepen en vergaderden zij in holen. De groep stond begin september onder leiding van Dunnewind. Hij had in de zomer veel tijd doorgebracht in Amsterdam en bleek bij terugkomst slecht in de groep te liggen. Tijdens deze roerige periode werd zijn positie binnen de groep onhoudbaar waardoor hij opstapte. Van Geen werd nu commandant, maar wilde deze positie eigenlijk niet. De groep was dus op zoek naar een geschikte nieuwe commandant. Al gauw kwamen zij in contact met Witvoet, een ondergedoken politiemans. Hij was afkomstig uit Genemuiden en had daar deelgenomen aan verzetsdaden in LKP-verband. Witvoet werd hierdoor al snel verkozen tot de nieuwe commandant van de groep Van Geen en Dijkman gaf zijn goedkeuring.¹⁴ In deze roerige september-periode werd de groep Van Geen dus voor extra problemen gesteld, doordat de positie van hun commandant onhoudbaar bleek. Dit geeft duidelijk aan hoe gecompliceerd de situatie in Putten was in de aanloop naar de aanslag.

De groep Oosterbroek bestond voornamelijk uit onderduikers. Zij vergaderden vaak bij de in Putten gestationeerde politieagent Lammers. De groep nam opdrachten aan uit Amsterdam en het Gooi. Op 23 september werd echter een grote bijeenkomst gepland waarbij, naast de groep Witvoet en de groep Oosterbroek, verzetsgroepen uit het Gooi, de Noordoostpolder en het noordwesten van de Veluwe samen kwamen op het terrein van De Instuif. Hier werd onder andere bepaald dat de groep Oosterbroek zou samengaan met de groep Witvoet, waarvan Witvoet commandant zou worden. Ook zou er een grote wapendropping plaatsvinden. De wapens kwamen echter niet en 's nachts bleek de positie van de geallieerden aan het front zo slecht dat steun vanuit het verzet zinloos was. Die ochtend

---

¹³ De Keizer, *Putten*, 193-194, 196.

¹⁴ De Keizer, *Putten*, 198-199.

vertrokken de meeste gasten weer. Hierdoor bleef ook de groep Oosterbroek een aparte groep binnen het verzet in Putten.¹⁵

1.4

De aanslag

Voor de expeditie op 30 september 1944 werd de samenstelling van de groep iets gewijzigd. Albert Witvoet ging ditmaal zelf ook mee. Hij werd vergezeld door Jonkheer Renger Hora Siccema, die voor de oorlog als officier had gediend bij de cavalerie. Hij had goede contacten met de familie Van Geen. Nieuw binnen de groep was Keith Banwell, sergeant in het Britse leger. Hij was als parachutist op 18 september in Nederland terecht gekomen en werd op 30 september bij Oosterbroek ondergebracht. Banwell was ervaren als bren-schutter en werd direct door Oosterbroek gevraagd deel te nemen aan de geplande aanslag. Ook Piet Dankkaart had ervaring als militair. Hij had gediend als sergeant bij de Pontonniers en Torpedisten in 1940 en behoorde tot de groep Oosterbroek. Pieter Oosterbroek ging zelf ook mee ondanks de wrijving die bestond tussen Witvoet en hem. Uit groep Oosterbroek ging ook Christiaan Helsdingen mee die al sinds 1940 bij het verzet in Putten betrokken was. De twee jongeren van de groep waren Willem van Heesen die sinds 1942 in Putten woonde en Frans Slotboom.¹⁶ Van Geen moest die avond deelnemen aan een wapendropping en was dus niet bij de aanslag aanwezig.¹⁷

Die avond waren de taken als volgt verdeeld. Banwell mocht als enige schieten op Duitse auto's. Pas als er inzittenden zouden ontsnappen mochten de anderen het vuur openen.¹⁸ De bren werd op de laadbak van een open bestelbus gemonteerd.¹⁹ Van Heesen zat het verste weg en had als taak met een zaklamp naar Slotboom te seinen of de naderende auto deel uitmaakte van een colonne. Als dit niet het geval was moest Slotboom vervolgens seinen naar Witvoet die opgesteld stond achter de bestelauto. Oosterbroek zat achter het stuur van de auto en kreeg een teken van Witvoet zodra er een auto zou naderen. Hij zou dan de lichten van de auto aandoen zodat de tegenligger verblind werd. Banwell zou de auto dan vervolgens onder schot kunnen nemen. Rengers Hora Siccema, Helsdingen en Dankkaart waren opgesteld

---

¹⁵ De Keizer, *Putten*, 199-200.

¹⁶ Friso, *Putten*, 78-80.

¹⁷ De Keizer, *Putten*, 201.

¹⁸ De Keizer, *Putten*, 202.

¹⁹ Friso, *Putten*, 78.

aan beide zijden van de weg en zouden in actie komen zodra de auto na de beschieting stilstond.²⁰

De inzittenden van de open Duitse auto zagen echter het lichtsein van Van Heesen waardoor zij langzamer begonnen te rijden. Toen de auto passeerde haalde Banwell de trekker van de bren over, maar deze weigerde. Vervolgens probeerde hij het opnieuw waarna het wel lukte de bren af te vuren. De auto botste tegen een telefoonpaal langs de weg, maar anders dan verwacht zag de groep enkele Duitsers uit de auto springen en wegvlugten. Zowel Helsdingen als Rengers Hora Siccema openden het vuur. Oosterbroek had de lichten van de bestelauto aan laten staan en Witvoet riep hem toe deze uit te doen. Toen deze daar gehoor aan gaf werd er op de auto geschoten. Vervolgens rende er iemand achter de Duitse auto langs waarna Witvoet en Dankaart op deze persoon schoten. De meeste leden van de groep vluchtten daarna het veld in, behalve Rengers Hora Siccema die achterbleef op de plaats van de aanslag. Niet veel later sloten Helsdingen, Dankaart en Oosterbroek zich bij hem aan. Ze zochten naar gewonden en vonden een Duitser in een greppel, gewond maar nog in leven. Dankaart wilde hem doodschieten zoals Witvoet had bevolen, anderen waren hiertegen. De Duitser werd in de bestelauto gelegd. Aan de kant van de weg troffen zij Slotboom gewond aan. Ook hij werd in de laadbak gelegd. In de Duitse auto werd slechts een revolver en een handgranaat gevonden. Inmiddels waren ook Van Heesen en Banwell teruggekeerd naar de plaats van de aanslag, alleen commandant Witvoet keerde niet terug.²¹

De groep koos ervoor ook terug te keren naar Enny's Hoeve, een belangrijke uitvalsbasis voor het lokale verzet, en zij lieten daar de dokter uit Voorthuizen komen. Slotboom kon echter niet meer worden gered en overleed diezelfde avond aan zijn verwondingen. Inmiddels was de groep ter oren gekomen dat er in het dorp een razzia aan de gang was. Enny's Hoeve moest daarom zo snel mogelijk ontruimd worden. Later die dag hoorden ze dat als de daders van de aanslag zich zouden melden of als de gewonde Duitser werd teruggebracht er geen represailles zouden plaatsvinden in Putten. Na een lange discussie werd er besloten de Duitser die nacht langs de weg te leggen, maar zich niet te melden. De zware verhoren die dan zouden volgen konden ertoe leiden dat de gehele verzetsgroep in gevaar werd gebracht.²²

---

²⁰ De Keizer, *Putten*, 202.

²¹ De Keizer, *Putten*, 202-203.

²² De Keizer, *Putten*, 203-205.

1.5

1 oktober

Nog in diezelfde nacht komt commandant Fullriede van het Hermann Göringregiment, waar de inzittenden onderdeel van uitmaakten, ter ore dat er een verzetsdaad heeft plaatsgevonden in Putten. Hij laat direct de beschikbare troepen naar Putten vertrekken en neemt contact op met het hoofdkwartier (*Wehrmacht*) in Hilversum voor nadere instructies. Tijdens de ochtendkerkdienst omsluiten de militairen het dorp. In het buitengebied van Putten worden meerdere mensen, mannen vrouwen en kinderen, gearresteerd. Vooral in de buurtschappen tussen Putten en Nijkerk, namelijk Hoef, Diermen, Hell en Steenenkamer arresteerden de Duitsers veel mensen. Bij aankomst in de verschillende kerken werden de mannen al gewaarschuwd dat er een razzia aan de gang was en werden zij naar huis gestuurd.²³ Als de ochtendkerkdienst is afgelopen kunnen de kerkgangers het dorp niet meer uit. Ze werden teruggestuurd richting de Oude Kerk of vastgezet in het gemeentehuis dat destijds aan de Stationsstraat stond. Vervolgens gaan Duitse militairen samen met lokale agenten de huizen langs om mensen terug naar de Kerk te sturen. In sommige gevallen mogen de vrouwen en kinderen thuisblijven, bijvoorbeeld in geval van ziekte of als er hele jonge kinderen in huis zijn. De mannen werden vastgezet in de openbare school die destijds op het Marktplain stond en de vrouwen en kinderen werden opgesloten in de Oude Kerk.²⁴ In de Eierhal werden een aantal mannen vastgehouden die uit de groep waren gekozen als gijzelaars.²⁵

Problematisch tijdens deze razzia was de medewerking van de lokale politie. In veel gevallen lieten de mannen, die zich in de eerste instantie verstoep hadden, zich ompraten om toch naar het Marktplain te gaan. Ook hadden veel mannen niet het idee dat zij gevaar liepen, omdat zij niks verkeerd hadden gedaan. Zij zagen daarom geen gevaar in de opdracht van de politie om zich te melden op het Marktplain, ondanks de waarschuwingen die zij onder andere al in de kerk hadden gehad.²⁶ Vanuit Hilversum was inmiddels bericht gekomen dat de schuldigen van de aanslag neergeschoten moesten worden, alle mannen tussen de 18 en 50 te werk gesteld moesten worden, alle vrouwen en kinderen moesten uit het dorp geëvacueerd worden en het dorp moest worden afgebrand. De vrouwen werden op de avond van 1 oktober naar huis gestuurd, waarna de mannen van de school werden overgebracht naar de Kerk. De

---

²³ M. van Westing, *De kinderen van Putten*, 25.

²⁴ Friso, *Putten*, 81.

²⁵ De Keizer, *Putten*, 76.

²⁶ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 24.

mannen kregen de hele avond niets te eten of te drinken.²⁷ De vrouwen kregen de opdracht de volgende dag terug te komen om de mannen eten te brengen.²⁸

1.6

2 oktober

Op maandagochtend vroeg vond een boer in het Barneveldse buurtschap Stroe de Duitse officier die hier door leden van het verzet was neergelegd. De represaillemaatregelen werden echter niet versoepeld. Die ochtend ging dominee Holland, die ondanks zijn hoge leeftijd ook was vastgezet in de Kerk, voor in het gebed. Daarna zongen de mannen samen met de dominee psalm 84:3 en 84:4.²⁹ Deze psalmen worden vandaag de dag nog steeds gezongen om de razzia te herdenken. Vervolgens werden de mannen opgesteld op het Marktplaatsplein in rijen van vijf en groepen van twintig. De vrouwen die met eten naar het plein waren gekomen kregen nauwelijks de kans om de mannen eten of kleding te geven. Onder leiding van een SS-bataljon gingen de mannen vervolgens te voet naar het station in Putten. Het station ligt buiten Putten en is vanaf het centrum van het dorp een tocht van ongeveer twintig tot dertig minuten. In de Kerk werd bekendgemaakt dat het dorp voor vijf uur 's middags ontruimd moest zijn, omdat het dorp zou worden afgebrand. Sommige huizen hadden zondag al de opdracht gekregen een wit laken voor het huis te hangen om aan te geven dat er kleine kinderen of zieken aanwezig waren. Op 2 oktober kregen de Duitsgezinde families en enkele anderen een *Bescheinigung* (vrijstelling, letterlijk bewijsstuk of verklaring). Deze woningen moesten tijdens de brand in elk geval gespaard blijven.³⁰ Veel vrouwen gingen langs het station om afscheid te nemen van hun mannen en zonen en proberen hen nog eten en kleding mee te geven. De vrouwen kregen echter nauwelijks tijd om afscheid te nemen. Vanaf station Putten vertrok de trein in de richting van Kamp Amersfoort. Vanuit Amersfoort werden de meeste mannen op 11 oktober naar Neuengamme getransporteerd.

De achtergebleven vrouwen vertrokken met de kinderen in de richting van omliggende dorpen. Die avond worden er door de Duitsers ruim honderd huizen afgebrand. Dit waren er beduidend minder dan oorspronkelijk bevolen was, maar desondanks raakten veel families die

---

²⁷ De Keizer, *Putten*, 74.

²⁸ Friso, *Putten*, 81-82.

²⁹ Friso, *Putten*, 83-83.

³⁰ De Keizer, *Putten*, 82.

dag hun woning kwijt. De dorpskern bleef gespaard om het risico van een te snelle verspreiding van het vuur te vermijden. De Puttenaren die in het dorp waren achtergebleven maakten een angstige nacht door en velen verklaarden dat de Duitsers hun taak met veel plezier en onder luid gejoel hadden uitgevoerd. Ook waren de Duitsers duidelijk dronken geweest. In een aantal gevallen roofden zij zelfs bezittingen uit de leegstaande huizen.³¹ Op dinsdag 3 oktober keren de meeste gezinnen terug naar Putten. Er werd een Eén-October-commissie opgericht om steun te verlenen aan de gezinnen die dakloos waren geworden. Zij organiseerden ook een collecte om geld in te zamelen voor de families die hun kostwinner waren verloren.³² Deze commissie kan gezien worden als één van de vroegste vormen van de institutionalisering van de herinnering aan de gebeurtenissen van oktober 1944.

1.7

Conclusie

De gevolgen van de razzia in Putten waren ingrijpend voor de kleine gemeenschap. Hoewel er altijd sprake was geweest van verzet in de omgeving van Putten was de oorlog nooit eerder zo dichtbij gekomen. Veel gezinnen bleven achter zonder kostwinner. Sommige vrouwen bleven niet alleen achter met hun kinderen, maar ook met een bedrijf dat zij zo goed en zo kwaad als dat ging lopend moesten zien te houden. Binnen de gemeenschap was bovendien veel onduidelijkheid over het lot van de mannen en over de precieze toedracht van de aanslag. Vanuit Kamp Amersfoort kwamen er 59 mannen terug. De overgebleven 601 mannen werden op transport gesteld naar Duitsland. Dertien mannen wisten tijdens dit transport te ontsnappen. In de Duitse werkkampen kwamen 540 mannen om het leven, slechts 48 keerden na de oorlog terug naar Putten.³³ Na de oorlog is van sommige mannen het lot nog jarenlang onduidelijk gebleven, wat mogelijk heeft bijgedragen aan het traumatische effect dat deze razzia heeft gehad op de bevolking van Putten.

---

³¹ De Keizer, *Putten*, 85-86.

³² De Keizer, *Putten*, 89.

³³ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 9.

Hoofdstuk 2

Herinnering, trauma en herdenken

*‘Eens zal de dag van heden tot het verleden behoren, dan zal men van een groten tijd spreken en van helden zonder naam. Ik zou gaarne willen dat men weet, dat er geen helden zonder naam bestonden. Dat het mensen waren met een naam, met een gezicht, met hun verlangen en hun oop en dat daarom het leed van de laatste onder hen, wiens naam vergeten werd, niet geringer was dan het leed van de eerste, wiens naam bewaard is gebleven.’*³⁴

2.1

Inleiding

Sinds de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw is binnen het historisch onderzoek in toenemende mate interesse voor de wijze waarop wordt omgegaan met herinneringen en trauma's binnen een gemeenschap. Jay Winter omschrijft deze ervaringen van historische interesse als een *memory boom*.³⁵ De eerste *memory boom* ontstond tussen 1890 en 1920 en was vooral politiek georiënteerd. In deze periode van nationalisme moesten collectieve herinneringen vooral bijdragen aan een groots, nationaal verleden. Voor dit onderzoek is echter vooral de tweede *memory boom* van belang. De opkomst hiervan plaatst Winter tussen de jaren 1970 en 1980. De Tweede Wereldoorlog speelt hierin een belangrijke rol.³⁶ De Tweede Wereldoorlog zorgde voor een versplintering van (nationale) identiteiten, zoals deze voor de oorlog bestonden. Nationalisme speelde sinds de eerste *memory boom* een belangrijke rol in de Europese samenleving. De opkomst van de tweede *memory boom* kan in dit opzicht dus gezien worden als een reactie op de toenemende politieke stabiliteit binnen Europa. Deze stabiliteit ontstond in de jaren zestig van de twintigste eeuw en werd in de daaropvolgende decennia steeds sterker.³⁷ Dit stabiele klimaat bood volgens Winter de slachtoffers de

---

³⁴ Tj. Wouters, *Opdat het nageslacht het wete* (Putten 1948), 81.

³⁵ Over dit onderwerp heb ik eerder geschreven voor het tutorial Historische Cultuur van dr. A. R. Pelgrom onder de titel *Het verleden in het heden. De 'levende' herinnering aan de razzia van oktober 1944 in Putten* (27 januari 2014).

³⁶ J. Winter, 'Notes on the Memory Boom: War, Remembrance and the Uses of the Past' in: D. Bell (ed), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present* (Basingstoke 2006) 55-56.

³⁷ Winter, 'Notes on the Memory Boom', 60.

mogelijkheid om hun verhalen te doen en kwamen deze uiteindelijk in ‘het collectieve geheugen’ terecht. Niet alleen herinneringen werden op deze wijze gedeeld. Deze *memory boom* leidde ook tot de zichtbaarheid van verschillende (collectieve) trauma’s veroorzaakt door de Tweede Wereldoorlog.

Ook in Putten is de ontwikkeling van een *memory boom* duidelijk zichtbaar geweest. Veel kinderen van weggevoerden mannen verklaarden thuis zelden over hun vader of broers gesproken te hebben. De *razzia* was voor velen een traumatische ervaring en dergelijke ervaringen worden niet gemakkelijk gedeeld met anderen. Deze herinneringen werden binnengehouden. Eind jaren zeventig wordt echter het Brugcomité Ladelund opgericht en hier komt in 1982 de Stichting Oktober ’44 uit voort. Er worden feiten over de *razzia* en de weggevoerde mannen verzameld en de Stichting probeerde de *razzia* steeds meer zichtbaar te maken in Putten. De herinnering aan de *razzia* kwam vanaf de jaren tachtig dus in toenemende mate in de gemeenschap terecht. Om de wijze waarop oktober 1944 herdacht wordt in Putten te begrijpen is het noodzakelijk eerst een theoretisch kader te schetsen waarin duidelijk wordt hoe begrippen als herinnering en herdenken binnen een gemeenschap geduid kunnen worden.

2.2

Collectieve herinneringen en collectieve trauma’s

Herinneringen bestaan vaak uit een combinatie van feiten en emoties.³⁸ Immers, als een individu ervaringen opdoet komen daar persoonlijke gevoelens bij vrij. In de Tweede Wereldoorlog zijn veel herinneringen van tijdsgetuigen vaak verbonden met individuele trauma’s. De getuigen hebben vaak dingen meegemaakt die zij nooit meer willen herbeleven. Er zou dus gesteld kunnen worden dat de traumatische ervaringen van de Tweede Wereldoorlog eraan hebben bijgedragen dat het zo lang heeft geduurd voordat de herinneringen aan deze periode in de geschiedenis gedeeld werden met een groter publiek. Tegelijkertijd zijn deze getuigen heel belangrijk voor de overdracht van herinneringen.³⁹ Zij zijn in staat verhalen te vertellen over een periode die volgende generaties alleen vanuit geschiedenisboeken kunnen bestuderen. Zij bieden inzicht en verschillende perspectieven voor de ‘officiële’ geschiedenis. Nu zijn herinneringen van deze getuigen natuurlijk niet per

---

³⁸ J. Fentress en C. Wickham, *Social Memory* (Oxford 1992) 5.

³⁹ J. Winter, *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century* (Londen 2006) 30.

definitie traumatisch. Trauma's zijn echter wel onlosmakelijk verbonden met herinneringen. In dit deel van het onderzoek zal eerst worden ingegaan op het concept herinneren, waarna vervolgens gekeken zal worden naar het concept trauma's.

Collectieve trauma's en herinneringen lijken daarom in de eerste instantie tegenstrijdige begrippen. Het begrip herinneren lijkt immers te horen bij een persoon en niet zozeer bij een grotere groep mensen.⁴⁰ Herinneringen hebben vaak zowel een privé als een sociaal element. Bij de razzia in Putten hebben de achtergebleven vrouwen eigen herinneringen aan hun weggevoerde man, maar tegelijkertijd delen zij allen de herinnering aan het wegvoeren van de mannen. Collectieve herinneringen zijn vaak gebaseerd op 'sociale feiten'.⁴¹ Herinneringen worden onder andere geconstrueerd met behulp van taal, onderwijs en observaties. Op deze wijze worden herinneringen bruikbaar gemaakt voor collectieve doeleinden. Sociale feiten kunnen echter met de tijd veranderen. Na enkele generaties kan een bepaalde geschiedenis een andere waarde worden toegekend, waardoor de 'feiten' veranderen.⁴² Om meer grip te krijgen op het concept van collectieve herinneringen zal hier eerst een onderscheid worden gemaakt tussen gedeelde herinnering en gemeenschappelijke herinnering. Een gemeenschappelijke herinnering kan gezien worden als een verzamelbegrip. Verschillende personen hebben samen dezelfde gebeurtenis ervaren en hebben hieraan individuele herinneringen opgedaan. Binnen een gemeenschap ontstaat dan een gemeenschappelijke herinnering. Deze vorm van herinneren is echter alleen toepasbaar op de individuen die deze gebeurtenis bewust hebben meegemaakt. Een gemeenschappelijke herinnering hoeft bovendien niet te betekenen dat er over deze gebeurtenis gepraat wordt binnen de gemeenschap.⁴³

Een gedeelde herinnering kan wel worden overgedragen op personen die deze gebeurtenis niet lijfelijk hebben meegemaakt. Deze vorm van herinneren is gebaseerd op communicatie. De verschillende individuele perspectieven worden hierin omgevormd tot één gezamenlijke versie. Gedeelde herinneringen zijn dus noodzakelijk om bijvoorbeeld een gemeenschappelijke herdenking te organiseren. Deze moet immers een gedeelde basis hebben om het publiek aan te spreken. Een gedeelde herinnering is ook noodzakelijk om de herinnering voort te laten leven, nadat de generaties die lijfelijk aanwezig waren verdwenen zijn. Om deze gedeelde herinnering in stand te houden is een vorm van taakverdeling

---

⁴⁰ A. Margalit, *Herinnering. Een ethiek voor vandaag* (Amsterdam 2006) 45.

⁴¹ Fentress en Wickham, *Social Memory*, 7.

⁴² Fentress en Wickham, *Social Memory*, 7.

⁴³ Margalit, *Herinnering*, 47.

noodzakelijk. In de moderne samenleving loopt deze verdeling regelmatig via verschillende instanties, archieven en monumenten. Deze instituten dragen bij aan de wijze waarop gedeelde herinneringen voortbestaan. Om een gedeelde herinnering in stand te houden is het niet noodzakelijk dat iedereen uit de gemeenschap zich alles herinnert. Door de verantwoordelijkheid voor deze herinnering bij verschillende instituten onder te brengen, is van iedereen in de gemeenschap slechts minimale herinnering nodig om de gedeelde herinnering ‘levend’ te houden.⁴⁴ Om herinneringen te delen is een bepaalde vorm van institutionalisering noodzakelijk, omdat deze een platform bieden om herinneringen te delen. Deze instituties hoeven niet per definitie politiek van aard te zijn. Institutionalisering kan ook op andere vlakken plaatsvinden, bijvoorbeeld in een stichting, vereniging of vanuit de religie. Er zou zelfs gesteld kunnen worden dat van een bijeenkomst van lotgenoten al een bepaalde mate van institutionalisering uitgaat. Om herinneringen ‘levend’ te houden lijkt het noodzakelijk dat er plaatsen aangeboden worden waar men kan herinneren. Hierin speelt institutionalisering een belangrijke rol.

Aleida Assman heeft zich in haar werk verdiept in de verschillende vormen van herinnering.⁴⁵ Zij onderscheidt vier vormen van herinneren, namelijk het individuele geheugen (*individual memory*), het sociaal geheugen (*social memory*), het culturele geheugen (*cultural memory*) en het politieke geheugen (*political memory*).⁴⁶ In de vertaling is ervoor gekozen om de term *memory* niet te vertalen als herinnering, maar als geheugen. Het begrip herinnering lijkt niet breed genoeg om de uitwerking van Assman te duiden. Het geheugen omvat veel meer herinneringen en lijkt daarom beter bij de uitwerking van deze concepten aan te sluiten. Deze begrippen vormen in feite een verdieping op het eerder besproken begrip gedeelde herinnering. Het individuele geheugen heeft betrekking op de persoonlijke herinneringen van een individu. Als deze herinneringen gedeeld worden binnen een (kleine) groep is er sprake van een sociaal geheugen. Dit betreft vaak een relatief kleine groep en is gekoppeld aan een generatie. Elke generatie beslaat een tijdsperiode van ongeveer dertig jaar en vormt een eigen sociaal geheugen. Deze herinneringen ontstaan binnen een sociale

---

⁴⁴ Margalit, *Herinnering*, 47-49, 52.

⁴⁵ Over dit onderwerp heb ik eerder geschreven voor het tutorial Historische Cultuur van dr. A. R. Pelgrom onder de titel *Het verleden in het heden. De ‘levende’ herinnering aan de razzia van oktober 1944 in Putten* (27 januari 2014).

⁴⁶ Assmann, ‘Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past’, in: K. Tilmans, F. van Vree & J. M. Winter, *Performing the past: memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 41.

structuur, want er is immers communicatie nodig om deze tot stand te brengen. Een belangrijk verschil tussen het sociale geheugen en het culturele en het politieke geheugen is dat binnen het eerste herinneringen niet van bovenaf geconstrueerd worden.

Bij het politieke geheugen en het culturele geheugen worden er *top-down* herinneringen gevormd. Deze herinneringen zijn per definitie een constructie, omdat hier geen sprake is van individuele herinneringen. Het politieke geheugen wordt vormgegeven vanuit een overheid. Het culturele geheugen wordt ook van bovenaf ingesteld, maar wordt niet gestuurd vanuit de politiek.⁴⁷ Als het sociale geheugen de transitie maakt naar het politieke of het culturele geheugen kan deze langer in stand blijven dan de generatie die de gebeurtenissen daadwerkelijk zelf heeft meegemaakt. Doordat de herinneringen van bovenaf komen, en dus herinnerd worden binnen de eerder besproken instituten, worden zij over generaties heen getild. Er vindt in dit geval dus transgenerationale overdracht plaats, waardoor herinneringen langer kunnen voortbestaan.

Zoals eerder al gesteld leiden niet alle herinneringen tot een trauma. Het woord trauma is afkomstig uit het Grieks en betekent wond.⁴⁸ Oorspronkelijk is een trauma een medisch begrip dat verwijst naar een ernstige verwonding of shock, toegebracht door een ongeluk of extern geweld. In de psychologie heeft het begrip feitelijk beide betekenissen gehouden, namelijk zowel een shock toegebracht door een externe partij als de betekenis van (emotionele) verwonding. Margalit koppelt hieraan het begrip litteken. Het trauma laat geestelijke littekens achter ondanks de verschillende gradaties van genezing, of in dit geval beter, verwerking. Door een trauma kan een persoon heftige reacties vertonen op bepaalde prikkels, die de oude wond weer openhalen. Dergelijke prikkels zorgen er feitelijk voor dat de getraumatiseerde persoon (ongewild) het verleden opnieuw herbeleeft.⁴⁹

Bij een trauma wordt dus, net als bij herinneringen, in eerste instantie gedacht aan een individu en niet aan een grotere groep. Toch lijkt bij een grootse, bijna alles-verterende gebeurtenis als de Tweede Wereldoorlog, wel degelijk sprake te zijn van bepaalde 'collectieve' trauma's. Bij een dergelijk collectief trauma is het bijvoorbeeld mogelijk dat de hele gemeenschap heftig reageert op een bepaalde prikkel die haar herinnert aan het verleden. Ook in Putten komt dit enkele malen voor. Bij dit concept moet echter rekening worden gehouden met het feit dat niet alle individuen hetzelfde reageren op gebeurtenissen. In het geval Putten kan gesteld worden dat de razzia voor de meeste inwoners een ontzettend

---

⁴⁷ Assmann, 'Re-framing memory', 42-44.

⁴⁸ Margalit, *Herinnering*, 103.

⁴⁹ Margalit, *Herinnering*, 103-104.

moeilijke periode in hun leven was. Dit betekent niet dat alle inwoners destijds getraumatiseerd zijn geraakt door de razzia van 1944. Het is bij het gebruik van het concept trauma kort gezegd dus van groot belang om genuanceerd te werk te gaan en generalisaties te voorkomen.

Desondanks kan gesteld worden dat de Tweede Wereldoorlog een grote invloed heeft gehad op de psychische gezondheid van velen. Niet alleen onder de directe getuigen van de oorlog, maar ook onder hun nageslacht blijken problemen voor te komen die direct terug te voeren zijn op de oorlog. Om deze kwestie te begrijpen moet eerst kort iets worden gezegd over het begrip generaties. Welke groep valt nu precies onder die eerste generatie van, bij gebrek aan een beter woord, oorlogsslachtoffers? In dit onderzoek bestaat de eerste generatie oorlogsslachtoffers uit alle personen die voor de bevrijding geboren zijn. De oorlog heeft een directe invloed gehad op het verloop van hun leven.⁵⁰ In Putten is dit natuurlijk evident. Een hypothetische Puttenaar geboren in 1942 waarvan de vader is weggevoerd heeft misschien geen directe herinneringen aan de vader en zijn wegvoering, maar diens wegvoering heeft in zijn verdere leven een grote rol gespeeld. Uit het boek van Marleen van Westing lijkt zelfs naar voren te komen dat naarmate kinderen minder eigen herinnering aan hun vader hebben, zij later in het leven relatief meer problemen ondervinden dan kinderen die wel beschikken over eigen herinneringen.⁵¹ Hoewel dit natuurlijk niet betekent dat het verdriet van de andere geïnterviewde kinderen in dit boek minder pijnlijk is. Opvallend vaak kwamen psychische problemen van de eerste generatie pas veel later in hun leven naar boven. In veel gevallen hebben zij kort na de oorlog hun leven weer op weten te pakken en de herinneringen aan de oorlog en de bijbehorende emoties diep weggestopt. In deze gevallen zou dus gesproken kunnen worden van een onverwerkt verleden.⁵² Ook in Putten werd weinig over het verleden gesproken, zo blijkt bijvoorbeeld uit de interviews die Marleen van Westing afnam met nabestaanden. Veel vrouwen spraken na de oorlog nooit meer over hun man, of pas op veel latere leeftijd. Zo vertelt de geïnterviewde Fransisca van der Zee ‘Later is mijn moeder dement geworden; toen kwam die hele oorlog weer boven. Het was hélemaal opnieuw: Putten.’⁵³ Ook uit gesprekken met de weduwen zelf blijkt dat zij nog lang niet altijd in staat

---

⁵⁰ E. de Wind, ‘... Tot in het derde en vierde geslacht...’, in: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red), *1940 – 1945: Onverwerkt verleden? Lezingen voor het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht 1985) 52.

⁵¹ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 15-17, 161-164.

⁵² De Wind, ‘... Tot in het derde en vierde geslacht...’, 54.

⁵³ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 156.

zijn om over hun oorlogsverleden te spreken. Evertje Visch- de Vries, ten tijde van het interview voor het zestigjarige herdenkingsboek 97 jaar, vertelde dat zij nog lang niet altijd over de moeilijke periode kan praten. Lezen over de oorlog ging beter en ze was een tijdlang gek op oorlogsboeken.⁵⁴

Het is niet onwaarschijnlijk dat deze problematiek binnen een gezin kan leiden tot psychische klachten bij de tweede of zelfs derde en vierde generatie. Er is dan feitelijk sprake van transgenerationele traumatisering.⁵⁵ Deze overdracht heeft uiteraard ook op de volgende generaties bij ieder individu andere uitwerkingen. Het begrip trauma laat zich nu eenmaal moeizaam collectiviseren. Desondanks kan er voor bijvoorbeeld een geval als Putten wel degelijk gesteld worden dat alle achtergebleven vrouwen en hun kinderen een traumatische ervaring hebben meegemaakt in oktober 1944. Er kan dus gesteld worden dat er in Putten sprake was van een gemeenschappelijk trauma. In hoeverre dit trauma werd besproken en welke invloed dit had binnen de verschillende gezinnen is moeilijker te bepalen. In het volgende deel van dit hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de overdracht van herinneringen en trauma's.

2.3

Overdracht van herinnering

De overdracht van herinneringen lijkt dus noodzakelijk om deze in volgende generaties te laten voortbestaan. Herinneringen worden vaak gepresenteerd als een manier om een band te scheppen tussen het heden en het verleden.⁵⁶ Door deze band wordt belang toegekend aan het in stand houden van herinneringen. Herinneringen vertellen in dit opzicht immers iets over het heden. Hierdoor wordt overdracht noodzakelijk. Montaigne omschreef in de zestiende eeuw bibliotheken al als instellingen van het collectieve vergeten.⁵⁷ Als informatie eenmaal ergens opgeslagen is blijft deze kennis altijd beschikbaar voor het nageslacht. De informatie wordt echter vergeten als er geen overdracht plaatsvindt. Alleen het opslaan van herinneringen lijkt dus niet voldoende. Er moet ook sprake zijn van een bepaalde overdracht om herinneringen 'levend' te houden.

---

⁵⁴ R. Kleine, *Putten uit het verleden. Zestig jaar na de razzia van 1944* (Woerden 2004), 60.

⁵⁵ De Wind, '...Tot in het derde en vierde geslacht...', 51.

⁵⁶ Fentress en Wickham, *Social Memory*, 24.

⁵⁷ Fentress en Wickham, *Social Memory*, 15.

Overdracht kan op veel verschillende manieren plaatsvinden. Niet alleen via communicatie kan herinnering worden overgedragen. Sommige plaatsen hebben een sterke band met herinneringen, bijvoorbeeld omdat hier een historische gebeurtenis heeft plaatsgevonden of door de aanwezigheid van een monument. Herinneringen aan gebeurtenissen zijn vaak verbonden aan kleine voorwerpen.⁵⁸ Een Puttense vrouw die haar man in 1944 door de voordeur zag vertrekken en hem daarna nooit meer heeft teruggezien, kan bijvoorbeeld sterke herinneringen hebben aan deze voordeur. De voordeur is dan een belangrijk element in de herinnering. Dit is echter heel persoonlijk en niet geschikt om een gehele gemeenschap te laten herdenken. De voordeur past niet in het concept van politieke of culturele herinnering, doordat deze herinnering zo persoonlijk bepaald is. Deze emoties van rouw, die gevoeld worden bij deze voordeur, kunnen geprojecteerd worden op bijvoorbeeld een monument. Dit monument biedt dan een gemeenschappelijke plaats om te rouwen, maar ook een plaats die begrijpelijk is voor leden uit de gemeenschap die niet daadwerkelijk bij de gebeurtenissen aanwezig waren. Deze plaatsen maken de herinnering zichtbaar in de gemeenschap, waardoor deze in feite gedeeld wordt. Vamik Volkan noemt deze plaatsen *hot places*.⁵⁹ Een *hot place* kan een plaats zijn waar een historische gebeurtenis heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld de loopgraven, een plaats waar bewust is gekozen voor de oprichting van een monument of een plaats die spontaan door de gemeenschap is uitgeroepen als plaats van herdenking. Een *hot place* is in elk geval altijd een fysieke plaats. Een dergelijke *hot place* roept emoties van rouw op binnen een gemeenschap. Een *hot place* hoeft echter niet altijd *hot* te blijven. Als het trauma verwerkt is en er dus geen overdracht meer plaatsvindt, koelt deze *hot place* af.⁶⁰

Een plaats van herdenking kan meer persoonlijk gemaakt worden door het toevoegen van namen van de desbetreffende slachtoffers.⁶¹ Hierdoor krijgt een dergelijke plaats een persoonlijk element naast de meer publieke rouwfunctie. Doordat nabestaanden de naam van hun familielid op een monument zien staan worden zij op meerdere niveaus geconfronteerd met hun verdriet. Zowel de plaats van herdenking als het zien van de namen roept emoties op

---

⁵⁸ D. Byrne, 'A critique of unfeeling heritage', in; L. Smith & N. Akagawa (ed), *Intangible Heritage* (New York 2009) 244 – 246.

⁵⁹ Over dit onderwerp heb ik eerder geschreven voor het tutorial Historische Cultuur van dr. A. R. Pelgrom onder de titel *Het verleden in het heden. De 'levende' herinnering aan de razzia van oktober 1944 in Putten* (27 januari 2014).

⁶⁰ V. Volkan, *Killing in the Name of Identity. A Study of Bloody Conflicts* (Charlottesville 2006) 137 - 139.

⁶¹ Bijlage 3, Afbeelding 1, 74.

bij het publiek.⁶² Volkan maakt deze associatie duidelijk aan de hand van een voorbeeld van de Vietnam Veterans Memorial Wall in Washington, waarbij de namen van de gevallen soldaten in steen staan, “By touching the stone and the etching of the names, the living bonded with the dead.”⁶³ Deze theorie maakt duidelijk dat de aanwezigheid van plaatsen van herinnering binnen een gemeenschap een belangrijke rol kunnen spelen bij het herdenken van het verleden.

De mate waarin een trauma binnen de gemeenschap verwerkt is, lijkt dus een belangrijke rol te spelen in de wijze van herinnering. Een monument heeft bijvoorbeeld een actieve functie binnen de gemeenschap als plaats van herdenken of rouw. Binnen een dergelijke gemeenschap wordt de jeugd vaak opgevoed binnen een bepaalde herinneringscultuur. Op deze wijze krijgt de jeugd dus een deel van het (onverwerkte) trauma van de voorgaande generatie mee. Deze wijze van overdracht lijkt belangrijker voor tweede en mogelijk derde generatie nabestaanden. Zij ervaren thuis de spanningen die voort kunnen komen uit een onverwerkt verleden.⁶⁴

In deze eerste generatie komen regelmatig psychische problemen voor, maar ook bij hun nakomelingen kan sprake zijn van psychische problemen, terug te voeren op de oorlog. Door te zwijgen over hun ervaringen verloochenen zij in feite hun geschiedenis. Dit kan op nakomelingen een enorme invloed uitoefenen doordat zij hun voorgeschiedenis, maar ook de gevoelens van hun ouders, invulling gaan geven vanuit een soort eigen ‘fantasiewereld’.⁶⁵ Om te verduidelijken op welke wijze een onverwerkt verleden invloed kan uitoefenen op de tweede en derde generatie zal hier een Puttens voorbeeld worden aangehaald. Marleen van Westing interviewde voor haar boek Yvonne Karssen. Zij werd uiteindelijk depressief en ging in therapie om haar oorlogsverleden te verwerken. Zij vertelt het schrijnende verhaal van haar oudere broer, die niet in staat is zijn verleden te verwerken en welke invloed dat heeft op zijn gezin.

‘Mijn broer is een paar jaar ouder dan ik en heeft de situatie destijds bewuster meegekregen. Hij is heel erg getraumatiseerd. (...) Wat hij van die dagen precies weet, heb ik hem nooit gevraagd, want het wonderlijke is dat

---

⁶² Volkan, *Killing in the Name of Identity* 145.

⁶³ Volkan, *Killing in the Name of Identity*, 145.

⁶⁴ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 162-164.

⁶⁵ De Wind, ‘...Tot in het derde en vierde geslacht...’, 58, 63.

het thema voor ons ook áltijd taboe is geweest.’ ‘Hij is gepensioneerd, dus hij heeft alle tijd om er mee bezig te zijn. Hij tiranniseert zichzelf en zijn vrouw en zijn dochter, zoon en kleinkinderen.’ ‘Zodra je erkent dat je een onverwerkt verleden hebt, moet je er iets mee. Dan weet je dat je een verschrikkelijke donkere tijd tegemoet gaat. En dat kan hij niet. Ik snap wel dat hij dat niet kan, maar het is dramatisch, want hij maakt het leven van mijn schoonzusje tot een ware hel.’⁶⁶

In dit voorbeeld komt duidelijk naar voren dat een trauma enorme invloed kan uitoefenen op de gezinssituatie. In dit specifieke voorbeeld is duidelijk sprake van transgenerationale traumatisering. Een deel van deze traumatisering komt voort uit het feit dat het verleden nooit bespreekbaar is geweest. In dat opzicht zou kennisoverdracht dus een rol kunnen spelen in het tegengaan van traumatisering. Door informatie te verschaffen en onderwerpen bespreekbaar te maken kunnen in elk geval de nieuwe generaties straks de gebeurtenissen en de reacties van hun familie hierop plaatsen. Trauma blijft echter deels een individuele kwestie en de vraag in hoeverre de oorlog, of in dit geval de razzia, zijn doorwerking zal houden binnen de gemeenschap zal per persoon verschillen. Toch kan een trauma wel deel uitmaken van een cultureel geheugen in die zin dat het vanaf de jaren zeventig en tachtig steeds meer geaccepteerd is geraakt om te spreken over de invloed die de oorlog heeft gehad op het individu. Het is in dat opzicht een algemeen geaccepteerd feit geworden dat de eerste, tweede en eventueel zelfs de derde generatie psychische problemen kan ondervindt van de Tweede Wereldoorlog.

Niet alleen de opvoeding thuis speelt een rol in de overdracht van herinneringen. Opvoeding kan bijvoorbeeld ook plaatsvinden via het onderwijs. Het onderwijs is een belangrijke plaats voor het overdragen van herinneringen. Het onderwijs kan ook gezien worden als één van de eerder genoemde instituten die ervoor zorg draagt dat gedeelde herinneringen van een gemeenschap worden doorgegeven. Onderwijs draagt dus bij aan het culturele geheugen van een gemeenschap. Onderwijs zou ook geschaard kunnen worden onder het politieke geheugen van een gemeenschap, omdat veel onderwijs wordt georganiseerd vanuit de overheid. De wijze waarop onderwijs wordt gegeven kan echter per plaats en zelfs per docent zo verschillen dat de overheid hier maar beperkt invloed op kan uitoefenen. Dit blijkt zeker in het geval van Putten, waar een uitgebreid lespakket bestaat over

---

⁶⁶ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 163-164.

de razzia en de gevolgen daarvan. Dit onderwijs wordt, logischerwijs, niet geboden op andere basisscholen in Nederland. Educatie zal in dit onderzoek dus worden gezien als een element dat een bijdrage levert aan het culturele geheugen van een gemeenschap. Dit blijkt duidelijk uit de wijze waarop in Putten het lokale onderwijs wordt ingezet om de jeugd te informeren over de gebeurtenissen van oktober 1944. Dit onderwerp zal in het vierde hoofdstuk van dit onderzoek verder worden uitgelicht.

Naast het onderwijs is ook het archief een instituut waar overdracht kan plaatsvinden. Dit instituut wordt uiteraard vooral gebruikt voor historisch onderzoek. Een archief is in dit opzicht een noodzakelijk institutioneel kader om herinneringen over te dragen. In een archief wordt materiaal bewaard dat noodzakelijk wordt geacht voor de historie van een bepaalde instelling. Dit kan bijvoorbeeld een gemeentearchief zijn, maar ook een onderzoeksinstituut. In het geval van Putten liggen er zowel bij het gemeentearchief als bij het NIOD materialen opgeslagen omtrent de razzia. De aanwezigheid van archieven is dus noodzakelijk, omdat via deze weg onderzoek gedaan kan worden naar de historische gebeurtenissen.⁶⁷ Om herinneringen in het culturele geheugen te laten voortbestaan is onderzoek en publicatie van groot belang. Dit houdt de historische gebeurtenis in het nieuws en dus ‘levend’. Daarnaast kan onderzoek bijdragen aan nieuwe inzichten waardoor de herinnering zich kan blijven ontwikkelen en kan blijven aansluiten bij de nieuwe generaties.

2.4

Putten en Europa

In het voorgaande deel van dit hoofdstuk is aandacht besteed aan het theoretisch kader dat een bijdrage kan leveren aan het analyseren van de casus Putten. Het is echter belangrijk om op te merken dat de gebeurtenissen in Putten niet uitzonderlijk waren in de Tweede Wereldoorlog. Natuurlijk vallen deze lokale wandaden van de Duitse bezetter in het niet bij de enorme schaal waarop de Jodenvervolgung heeft plaatsgevonden. Dit betekent niet dat de plaatselijke razzia's geen diepe littekens hebben nagelaten in deze lokale gemeenschappen. Hoewel elke van deze gebeurtenissen gezien kan worden als uniek, is het voor dit onderzoek interessant om kort in te gaan op enkele andere Europese plaatsen, die vergelijkbare kwesties hebben ondergaan. Putten heeft zich verbonden met de volgende Europese plaatsen, namelijk Lidice (Tsjechië), Oradour sur Glane (Frankrijk), Marzabotto (Italië), Televåg (Noorwegen), Bande (België) en

---

⁶⁷ Assmann, 'History, Memory and the Genre of Testimony', 270.

Vinkt (België).⁶⁸ In het volgende deel zal kort worden ingegaan op de gebeurtenissen in deze zes plaatsen en de wijze waarop deze herinnerd worden.

Na een aanslag op de Duitse gouverneur van de Bohemen in 1942 werden verschillende strafmaatregelen uitgevaardigd tegen de Bohemen. Op 10 juni 1942 werd het dorpje Lidice omsingeld en afgesloten. De mannen werden geëxecuteerd en de vrouwen en kinderen werden op transport gesteld naar verschillende concentratiekampen. Voor de vermoorde kinderen uit Lidice is een monument opgericht. Het monument bestaat uit een groot aantal bronzen beelden van kinderen in verschillende leeftijdscategorieën. Bekendste uit deze rij is misschien wel Oradour-sur-Glane. Dit dorpje werd op 10 juni 1944 bijna volledig uitgemoord door Duitse soldaten. De vrouwen en kinderen werden in de kerk samengebracht, waarna deze tot ontploffing werd gebracht. De mannen uit het dorp werden geëxecuteerd. Later op de dag werd het dorp in brand gestoken. Tijdens deze vergeldingsactie kwamen ruim zeshonderd mensen om, slechts enkelen wisten het drama te overleven. Om de gebeurtenissen van 10 juni 1944 te herinneren is een ondergronds museum ingericht.⁶⁹ Daarnaast is het oude dorpsplein, inclusief uitgebrande ruïnes bewaard gebleven. De gebeurtenissen in Marzabotto vonden bijna gelijktijdig plaats met de razzia te Putten. Tussen 28 september en 1 oktober 1944 werden in Marzabotto en omliggend gebied ruim 700 mensen, zowel mannen, vrouwen als kinderen vermoord als represaille voor de lokale steun aan het verzet. Het vissersdorpje Televåg ligt op het eiland Bergen. Vanuit dit plaatsje werd tijdens de oorlog regelmatig meegewerkt aan verzetsacties op zee. In april 1942 leidde dit echter tot vergeldingsacties van de Duitse bezetter. Op 30 april werden alle mannen tussen de 16 en 60 jaar gearresteerd en op 1 mei werd ook de rest van de bevolking van het dorpje gearresteerd. Het plaatsje werd verwoest en de mannen werden ofwel geëxecuteerd of gedeporteerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen. In het lokale *Nordsjøfartmuseet* (Noordzeemuseum) is een permanente tentoonstelling gewijd aan de tragedie.⁷⁰ In het Belgische dorpje Bande werden op kerstavond 1944 34 mannen vermoord, omdat zij verdacht werden van deelname aan het verzet. Ter nagedachtenis zijn er in het dorp verschillende kleine monumenten opgericht, waaronder een plaquette met de namen van de slachtoffers en een crypte in de kelder waar de lijken van de mannen gevonden werden. In het laatste plaatsje van deze lijst, het Belgische dorp Vinkt, vond een moordpartij plaats tijdens de meidagen van 1940. In enkele dagen tijd vonden 140 mensen de dood. Ter herinnering aan deze meidagen zijn verschillende

---

⁶⁸ Bijlage 3, afbeelding 2, 75.

⁶⁹ Centre de la mémoire Oradour-sur-glance, <http://www.oradour.org/en/content/histoire-du-centre> (19 juni 2014).

⁷⁰ Nordsjøfartmuseet, <http://nordsjofartsmuseum.museumvest.no/no/vaare-utstillinger/> (19 juni 2014).

monumenten opgericht waaronder een monument op de lokale begraafplaats, een permanent bezoekerscentrum ‘De Reflectieruimte Vinkt 1940’ dat wordt beheerd door de vereniging ‘Vinkt mei 1940: Waartoe de mens in staat is’ en er is een uitgebreide website opgericht.⁷¹

Bij alle hierboven besproken plaatsen valt op dat het kleine dorpjes betreft, vaak bestaande uit hechte gemeenschappen. Er zou gesteld kunnen worden dat deze voorbeelden juist daarom op lokaal niveau allemaal een grote invloed hadden. Tegelijkertijd blijkt uit deze voorbeelden dat Putten geenszins uniek was in Europa. De verschillende gevallen zijn daarnaast moeilijk met elkaar te vergelijken onder andere door de verschillende politieke klimaten en de verschillende wijzen waarop met het oorlogsverleden is omgegaan. Bovendien zijn de bovenstaande voorbeelden geen volledige lijst van alle plaatsen in Europa waar soortgelijke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden. Toch lijken alle bovengenoemde plaatsen een belangrijk gemeenschappelijk punt te hebben op het gebied van de herdenking van deze gebeurtenissen. Alle plaatsen leggen namelijk in meer of mindere mate de nadruk op de gedachte dat dit nooit meer mag gebeuren en dat de gebeurtenissen herinnerd moeten worden mede om dit te voorkomen. Dit komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren in de naamkeuze van de lokale vereniging in Vinkt, maar ook in Putten wordt veel nadruk gelegd op de idee dat de *razzia* nooit vergeten mag worden. Daarnaast hebben alle plaatsen één of meerdere eigen *hot places* gecreëerd waardoor de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden tijdens de oorlog nog altijd zichtbaar aanwezig zijn binnen de gemeenschap.

In dit onderzoek is helaas geen ruimte om dieper in te gaan op de wijze waarop de herinnering ‘levend’ wordt gehouden in de bovengenoemde plaatsen. Desondanks is het voor dit onderzoek nuttig om te beseffen dat Putten in Europese context niet uniek was. Putten is in dit opzicht slechts één van de vele voorbeelden van de gruwelijkheden die hebben plaatsgevonden onder de bezetting van Nazi-Duitsland. In Nederlandse context is de positie van Putten anders. Hoewel *razzia*’s tijdens de oorlog overal in Nederland plaatsvonden is Putten wel één van de meest schrijnende, nationale voorbeelden. Mede hierdoor lijkt er een interessante spanning te bestaan tussen nationale herinnering aan Putten en de lokale herinnering aan de gebeurtenissen. Hoewel dit onderzoek vooral in zal gaan op de lokale herinnering aan de gebeurtenissen van oktober 1944 zal in het volgende hoofdstuk ook kort worden ingegaan op de nationale herinnering aan Putten.

---

⁷¹ Bezoekerscentrum ‘De reflectieruimte Vinkt 1940’, <http://www.vinkt.be/pages/home.html> (19 juni 2014).

2.5 Conclusie

Hoewel herinneren en trauma's in eerste instantie een individueel karakter leken te hebben is in dit hoofdstuk gebleken dat beiden ook collectieve componenten hebben. In de huidige samenleving spelen collectieve herinneringen wel degelijk een belangrijke rol, maar tegelijkertijd is het begrip moeilijk te duiden. In het voorgaande hoofdstuk is geprobeerd dit begrip zoveel mogelijk uit te werken om zo een beeld te krijgen van de wijze waarop herinneringen functioneren binnen de huidige samenleving. Door het concept van gedeelde herinneringen te splitsen in de begrippen individueel geheugen, sociaal geheugen, politiek geheugen en cultureel geheugen ontstaan handvatten om de werking van herinnering zoveel mogelijk te duiden. De transgenerationale overdracht van herinnering lijkt noodzakelijk om deze in stand te houden nadat de getuigen overleden zijn. Transgenerationale overdracht kan plaatsvinden via verschillende instanties, maar ook op verschillende plaatsen van herinnering. Deze vormen van overdracht kunnen ook samenvallen. Zo kan een herdenkingsruimte op een voormalig slagveld zowel een *hot place* vormen, omdat hier een daadwerkelijke historische gebeurtenis heeft plaats gevonden, maar tegelijkertijd een vorm van educatie bieden door de informatie die geboden wordt in een dergelijke ruimte.

Naast herinneringen kunnen ook trauma's op de volgende generaties worden overgedragen. Dit houdt ook de herinneringen aan een gebeurtenis in stand, maar is uiteraard veel minder wenselijk. Herinneringen kunnen, vooral in een gestructureerde vorm als onderwijs, nog op vele generaties worden overgedragen, in tegenstelling tot trauma's. Trauma's lijken dus veel persoonlijker dan herinneringen. In het volgende hoofdstuk zal aandacht besteed worden aan de wijze waarop Putten in de afgelopen decennia met de herinneringen aan oktober 1944 is omgegaan.

Hoofdstuk 3

Herinnering aan de razzia

‘Als heel de hemel papier was en al het water ter wereld inkt en al de boomen veranderen in pennen, dan nog zou men al het lijden en al de verschrikkingen niet kunnen optekenen.’⁷²

3.1

Inleiding

Na de bevrijding in 1945 waren de lotgevallen van veel mannen, die uit Putten waren weggevoerd, nog onduidelijk. Via familiebanden kwam kapitein Walt van Praag, een liaisonofficier van het Britse leger, kort na de bevrijding in Putten. Hij werd door de lokale opsporingscommissie gevraagd in Duitsland te informeren naar de mannen uit Putten. Deze commissie bestond uit Puttenaren en zij hadden als belangrijkste doel het achterhalen van het lot van de Puttenaren in de kampen en het terughalen van eventuele overlevenden. Op 10 mei 1945 was Walt van Praag opnieuw in Putten met een lijst waarop de mogelijke doden staan. Deze lijst wordt diezelfde avond voorgelezen in de Oude Kerk. Deze lijst was samengesteld op basis van informatie die Walt van Praag via Puttenaren in Duitsland had weten op te stellen.⁷³ Het dorp Putten was na 10 mei in diepe rouw. Op 11 mei 1945 kwam Cornelis Meiling als eerste van de weggevoerde mannen terug in Putten. Uiteindelijk keerden slechts 49 mannen terug van de in totaal 660 weggevoerde mannen.⁷⁴

Op 4 juli 1945 bracht Koningin Wilhelmina een bezoek aan Putten om haar steun te betuigen aan de weduwen. De Koningin legde in het dorp bezoeken af aan verschillende verzetsstrijders, de lokale opsporingscommissie, die zij haar steun toezegde, en de weduwe Van Koerten- Van Beek. Mevrouw Van Koerten was haar man verloren in de Duitse concentratiekampen en haar huis was op 2 oktober 1944 afgebrand. Zij woonde daarom nu in het schuurtje dat bij haar huis had gehoord.⁷⁵ Mevrouw Van Koerten stond hiermee symbool voor het leed van de weduwen uit Putten. In de nadagen van de oorlog werd duidelijk hoeveel verliezen Putten had geleden, waardoor het dorp ook op nationaal niveau veel aandacht kreeg. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de wijze waarop Putten in de daaropvolgende jaren is

---

⁷² Wouters, *Opdat het nageslacht het wete*, 338.

⁷³ Friso, *Putten*, 129-130, 132.

⁷⁴ Friso, *Putten*, 130.

⁷⁵ Friso, *Putten*, 132-133.

omgegaan met de herinnering aan de gebeurtenissen van oktober 1944. Dit biedt het noodzakelijke inzicht om uiteindelijk te begrijpen welke plaats de herinnering aan de razzia heeft in de huidige gemeenschap.

3.2

De lokale monumenten

In 1947 werd in Putten het eerste monument ter nagedachtenis aan de weggevoerde mannen onthuld. Dit monument was een simpele gedenksteen aan de buitenkant van de Oude Kerk.⁷⁶ De steen was voorzien van de tekst ‘Vanhier werden zij weggevoerd. 1 en 2 oktober 1944’ met daaronder een in steen gegraveerd kruis.⁷⁷ De initiatieven voor een monument in Putten waren echter al eerder, direct na de bevrijding ontstaan. De regering was direct na de oorlog bang dat er een enorme hoeveelheid monumenten bijgebouwd zouden worden. Daarom werd de bouw van monumenten aan banden gelegd, waardoor een monument eerst goedgekeurd moest worden voor het gebouwd mocht worden. Dit leidde in 1945 al tot de oprichting van een monumentencomité in Putten. In november en december van dat jaar liep er een grote tentoonstelling in Amsterdam waar het werk van kunstenaars tentoon werd gesteld, zodat monumentencommissies uit het hele land kennis konden maken met hun werk. Ook het monumentencomité uit Putten bezocht deze tentoonstelling en koos vervolgens voor de uit Haarlem afkomstige kunstenaar Mari Andriessen.⁷⁸ Hoewel de gedenksteen in 1947 dus een mooi begin was, werd destijds al gewerkt aan een groter en meer beeldbepalend monument om de slachtoffers van de razzia te gedenken.

Na de keuze voor Mari Andriessen moest het monumentencomité in Putten aan de slag met het officiële verzoekschrift. Er was al vrij snel een keuze gemaakt voor de plaats van het monument. Aan de Brink, vlak bij de provinciale weg die van Harderwijk naar Nijkerk loopt, was in 1944 tijdens de brand een aantal huizen verloren gegaan.⁷⁹ Hierdoor was nu op een prominente plaats in het dorp ruimte vrijgekomen voor een monument. Bovendien kan deze plaats gekenmerkt worden als een *hot place*. Doordat het monument geplaatst zou worden op een plaats die zo duidelijk verbonden was met de razzia, kreeg het een diepere betekenis. De provinciale commissie die de officiële leiding had over het project wees deze plaats in eerste

---

⁷⁶ De Keizer, *Putten*, 280.

⁷⁷ Bijlage 3, afbeelding 3, 76.

⁷⁸ De Keizer, *Putten*, 279-280.

⁷⁹ De Keizer, *Putten*, 280.

instantie echter van de hand. Het monument zou bijna twee meter hoog worden en was volgens de commissie daarom niet geschikt voor de openbare ruimte. Mogelijk speelde hierin mee dat voor de plaatsing van een monument aan openbare wegen ministeriële goedkeuring verleend moest worden. De commissie stelde daarom voor om het in de Oude Kerk te plaatsen. Deze Oude Kerk kan eveneens gezien worden als een *hot place* binnen de Puttense gemeenschap. Het monumentencomité van Putten was tegen dit voorstel en beeldhouwer Mari Andriessen wist de provinciale commissie uiteindelijk op andere gedachten te brengen. Inmiddels had de beeldhouwer ook opgevangen dat het Nationale Monumenten Comité overwoog om het Puttense monument tot een nationaal monument uit te roepen. De secretaris van het Nationale Monumenten Comité was ook tegen de plaats van die het Puttense Comité had uitgekozen voor het lokale monument. In Putten was echter niemand van plan deze plaats als gedenkplek voor de razzia los te laten. Uiteindelijk werd door het Nationaal Monumenten Comité in 1948 besloten dat het monument en de gebeurtenis die hieraan ten grondslag lag te lokaal was om van nationale betekenis te worden. Hoewel de gebeurtenissen in Putten niet uniek waren in Europa, was Putten binnen Nederland wel degelijk een speciaal geval.⁸⁰ Het Puttense Monumenten Comité besloot daarop dat het monument onthuld moest worden op 5 mei 1949.⁸¹

Voor het ontwerp was gekozen voor een beeld van een vrouw in Puttense klederdracht. Andriessen wilde de vrouw in eerste instantie in de linkerhand een kerkboek vast laten houden. Het Puttense Monumenten Comité wilde dit liever niet en gaf de voorkeur aan een zakdoek in haar hand. Uiteindelijk werd gekozen voor een zakdoek in de rechterhand.⁸² Het beeld werd vervaardigd uit Frans kalksteen.⁸³ Het beeld werd voorzien van de tekst ‘2 oktober 1944. Gewijd aan de nagedachtenis van de zeshonderd, die niet terugkeerden. En God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen.’⁸⁴ Het citaat was gekozen uit het Bijbelboek Openbaringen (Openb. 21:4a). Bij het beeld moest een herdenkingshof komen. Voor het ontwerp hiervan werd de hulp ingeroepen van de Nederlandse Heidemaatschappij. Voor het ontwerp van de tuin werd uiteindelijk gekozen voor zeshonderd open vakjes omheind door lage buxushaagjes. Deze waren bedoeld als de symbolische graven

---

⁸⁰ De Keizer, *Putten*, 298.

⁸¹ De Keizer, *Putten*, 281.

⁸² De Keizer, *Putten*, 281.

⁸³ M. De Keizer, ‘Putten’ in: M. de Keizer en M. Plomp (red), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 457.

⁸⁴ Bijlage 3, afbeelding 4, 77.

voor de weggevoerde mannen die niet waren teruggekeerd uit Duitsland. Uiteindelijk werd voor deze herdenkingshof pas op 13 september 1949 ministeriele goedkeuring verleend. Hierdoor was de eerste keuze voor de opening, namelijk 5 mei 1949, al verstreken. Daarom werd besloten het monument en de bijbehorende herdenkingshof te openen op de lokale datum van herdenken, namelijk 2 oktober 1949.⁸⁵

Ter gelegenheid van de opening van het monument werd Koningin Juliana uitgenodigd. Voor de onthulling van het monument vond eerst een herdenkingsdienst plaats in de Oude Kerk onder leiding van zowel de Nederlands-hervormde predikant als de gereformeerde predikant. Op deze wijze werden de meeste gelovigen in Putten aangesproken. Koningin Juliana woonde eerst de dienst bij in de Kerk, waarna zij het monument onthulde. De reacties op het monument waren zowel lokaal als nationaal overwegend positief.⁸⁶ Ook tegenwoordig zijn de nabestaanden van de weggevoerde mannen positief over het monument en de herdenkingshof, zo blijkt uit het werk van Marleen van Westing. Zij interviewde verschillende nabestaanden en alle door haar geïnterviewde nabestaanden lieten zich positief uit over het monument.⁸⁷

Het monument 'De Treurende Weduwe', in de volksmond 'Het Vrouwtje van Putten' genoemd, is heden ten dage nog steeds het meest prominente monument dat herinnert aan de razzia. Naast de gedenksteen bij de Oude Kerk is ook een monument geplaatst bij de Oldenallerbrug, waar destijds de aanslag werd gepleegd. Deze gedenksteen werd geplaatst op initiatief van Stichting Oktober '44 en is voorzien van de tekst 'Bij deze brug vond de aanslag plaats die aanleiding gaf tot de razzia van Putten op 1 en 2 oktober 1944'.⁸⁸ Sinds 1992 heeft Putten ook een Gedachtenisruimte tegenover 'Het Vrouwtje van Putten'. Deze Gedachtenisruimte is ook een initiatief van de Stichting Oktober '44. In de Gedachtenisruimte bevinden zich de namen van de weggevoerde mannen en de datum en plaats van overlijden. Daarnaast wordt er informatie over de razzia geboden. De ruimte is dagelijks geopend van tien uur tot zes uur van maandag tot en met zondag.⁸⁹ Hierdoor is de ruimte heel toegankelijk voor publiek, waardoor de overdracht van de herinnering gestimuleerd wordt. Bovendien laat een blik in het openbare gastenboek in de Gedachtenisruimte zien dat er veel bezoekers komen uit alle delen van Nederland en zelfs

---

⁸⁵ De Keizer, *Putten*, 281-282.

⁸⁶ De Keizer, *Putten*, 282.

⁸⁷ M. van Westing, *De kinderen van Putten*, 170-172.

⁸⁸ Bijlage 3, afbeelding 5, 78.

⁸⁹ Gedachtenisruimte Oktober '44, <http://www.oktober44.nl/html/gedachtenisruimte.html> (26 mei 2014).

regelmatig uit Duitsland. Daarnaast wordt de Gedachtenisruimte regelmatig bezocht door schoolklassen uit heel Nederland.

In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog maakten velen zich zorgen over de kinderen in Putten die vanaf nu zonder vader moesten opgroeien. Om dit gat zo goed mogelijk te vullen werd de stichting Puttens Jeugd opgezet. Deze bood financiële ondersteuning en bekostigde bijvoorbeeld de vervolgopleiding. Vanuit het nationale zorgprogramma Nederlands Volksherstel werden bovendien veel kinderen uit Putten voor een aantal maanden naar Engeland gestuurd om aan te sterken. Ook werd er een fonds opgericht om een dorpshuis in Putten te bekostigen, waar de jeugd kon worden opgevangen. Dit dorpshuis werd vernoemd naar de plaats Stroud in Engeland die tweeduizend gulden doneerde aan dit fonds. Dit dorpshuis werd in 1948 geopend en bestaat nog steeds. Tegenwoordig heeft het echter niet meer de functie van jeugdcentrum, maar heeft het de naam Multi Functioneel Centrum Stroud gekregen. Er worden allerlei activiteiten georganiseerd en het radiostation Veluwe FM heeft hier zijn thuisbasis.

Uit de interviews van Marleen van Westing blijkt dat maar weinig nabestaanden zich bewust zijn van de achtergrond van Stroud.⁹⁰ Hoewel de bouw van Stroud dus een direct gevolg was van de gebeurtenissen in oktober 1944, heeft dit gebouw geen plaats gekregen in het culturele geheugen van het dorp. Het gebouw wordt gebruikt voor uiteenlopende activiteiten, maar is geen plaats van herinnering geworden wat betreft de razzia en de gevolgen. Niet alle herinneringen worden dus per definitie omgezet naar elementen die deel uitmaken van het culturele geheugen van een gemeenschap. Ditzelfde geldt voor de plaatsen van herinnering. Niet alle plaatsen die oorspronkelijk verbonden waren met de herinnering aan oktober 1944 zijn nog steeds belangrijke plaatsen van herinnering, zo blijkt uit het voorbeeld van Stroud. De vraag lijkt hier vooral wat bepaalt of iets een *hot place* wordt binnen een gemeenschap. In het geval van Putten spelen zowel politiek als religie hierin een rol. De Oktoberherdenking heeft een politiek component, omdat de gemeente al sinds 1949 de herdenkingen organiseert bij 'Het Vrouwtje van Putten'. Daarnaast wordt om de vijf jaar nog steeds een herdenkingsdienst georganiseerd in de Oude Kerk voorafgaand aan de herdenking. De kerk en 'Het Vrouwtje van Putten' worden hierdoor heel duidelijk aan de gemeenschap aangeboden als *hot place*. Tegelijkertijd zou gesteld kunnen worden dat bijvoorbeeld 'Het Vrouwtje van Putten' onbewust veel meer aantrekkingskracht heeft op de gemeenschap dan het gebouw van MFC Stroud. Dit gebouw bevat immers veel minder zichtbare verwijzingen

---

⁹⁰ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 95-97.

naar de razzia. Een groot deel van de gemeenschap moet een herinnering, of in dit geval plaats, ervaren als relevant voordat deze deel gaat uitmaken van de gemeenschappelijke herinneringscultuur, het culturele geheugen.⁹¹ Zelfs voor herinneringen die in meer of mindere mate worden opgelegd geldt, dat er een gemeenschappelijk draagvlak moet ontstaan om de transgenerationele overdracht te waarborgen.

De aanwezigheid van monumenten in een gemeenschap lijkt dus een belangrijke bijdrage te leveren aan het ‘levend’ houden van de herinnering. Monumenten zorgen voor een fysieke aanwezigheid van het verleden in het heden. Om herinneringen te laten voorleven in de gemeenschap lijkt het belangrijk te zijn dat de samenleving zich kan identificeren met een monument. De aanwezigheid van een monument binnen de gemeenschap stimuleert bovendien (transgenerationele) overdracht, omdat de zichtbaarheid mogelijk de dialoog kan stimuleren. De identificatie met monumenten en slachtoffers zorgt er bovendien voor dat het publiek een band kan vormen met deze plaatsen van herinnering. In dit opzicht wordt de overdracht van herinnering dus ook gestimuleerd. Dat identificatie belangrijk is blijkt bijvoorbeeld ook uit het feit dat bijna elke gemeente in Nederland een eigen monument heeft ter nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog.⁹²

3.3

Herdenkingen

In 1946 werd in Putten op 3 mei de eerste herdenking aan de Tweede Wereldoorlog georganiseerd. Deze herdenking kreeg de vorm van een stille tocht en trok langs de verschillende plaatsen van herinnering in het dorp. Naast de razziaslachtoffers werden ook de gevallen soldaten herdacht. De herdenking had echter een vrij nationaal karakter, waardoor veel Puttenaren besloten niet deel te nemen aan deze herdenking.⁹³ Er werd tijdens deze herdenking zowel aandacht besteed aan de gevallen soldaten als aan de razziaslachtoffers. Tijdens deze herdenking werden alle begraafplaatsen in Putten waar Nederlandse of Canadese militairen begraven lagen aangedaan, waardoor zelfs een grotere nadruk lag op de gevallen militairen. De meeste Puttenaren waren echter geliefden verloren aan de gevolgen van de razzia, waardoor deze herdenking niet volledig aansloot op het gevoel van de Puttense

---

⁹¹ W. Kansteiner, ‘Finding meaning in memory: a Methodological Critique of Collective Memory Studies’, *History and theory* 41 (2002) 187-188.

⁹² W. Ramaker & B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil....:monumentenboek 1940 – 1945* (Kampen 1980).

⁹³ De Keizer, ‘The Skeleton in the Closet’, 74.

gemeenschap. Voor de onthulling van het monument in 1949 werd in eerste instantie nog gericht op 5 mei, de nationale Bevrijdingsdag. Toen dit door omstandigheden geen haalbare optie meer bleek, werd gekozen voor de lokale herdenkingsdatum van 2 oktober. Er was in Putten toch al weinig belangstelling geweest voor de nationale herdenkingsdagen en dus werd vanaf 1949 slechts nog een herdenking georganiseerd op 2 oktober.⁹⁴

In de jaren vijftig stonden de herdenkingen dus geheel in het teken van de razzia en de bijbehorende gevolgen. Religie speelde een belangrijke rol in de herdenkingen en er werden jaarlijkse herdenkingsdiensten georganiseerd. Tijdens deze diensten werden de psalmen gezongen die de mannen op de ochtend van 2 oktober samen met dominee Holland hadden gezongen in de Oude Kerk, namelijk psalm 84:3 en 84:4.⁹⁵ Deze verzen spelen nog steeds een belangrijke rol bij de huidige Oktoberherdenkingen en worden jaarlijks gezongen door het koor dat aanwezig is bij de herdenking. De verzen zijn dus onderdeel uit gaan maken van het culturele geheugen van de Puttenaren. Hieruit blijkt dat het geloof wel degelijk invloed uitoefende op de inhoud van het culturele geheugen van de Puttense gemeenschap.

84:3

‘Welzalig hij, die al zijn kracht
en hulp alleen van U verwacht,
die kiest de welgebaande wegen.
Steekt hem in de hete middagzon
in ’t moerbeidal, Gij zijt hun bron
en stort op hen een milde regen,
een regen, die hen overdekt,
verkwikt en hun tot zegen strekt.’⁹⁶

84:4

‘Zij gaan van kracht tot kracht steeds voort,
elk hunner zal in ’t zalig oord
van Sion haast voor God verschijnen.
Let, Heer der legerscharen, let

---

⁹⁴ De Keizer, 'The Skeleton in the Closet', 77-81.

⁹⁵ De Keizer, 'Putten', 459.

⁹⁶ Psalm 84:3, Psalmen en Gezangen voor den eredienst der Nederlands Hervormde Kerk ('s Gravenhage 1938) 55.

op mijn ootmoedig smeekgebed!
Ai, laat mij niet van druk verkwijnen,
leen mij een toegenegen oor,
o Jakobs God, geef mij gehoor!⁹⁷

Opvallend aan de Puttense herdenking is dat het contact met het Duitse plaatsje Ladelund al kort na de oorlog op gang kwam. In Ladelund kwamen 110 Puttenaren om het leven. Dit werkkamp maakte onderdeel uit van het concentratiekamp Neuengamme.⁹⁸ Pastor Meyer had, tijdens de korte periode dat het werkkamp in Ladelund gevestigd was geweest, erop toegezien dat de slachtoffers op de plaatselijke begraafplaats werden begraven en zorgde ervoor dat bekend was welke personen in welk graf lagen. Deze gegevens werden genoteerd in het kerkregister van de Sankt Petri Kirche van de Evangelisch Lutherse gemeenschap. In 1946 was de pastor begonnen met het schrijven van brieven naar de nabestaanden van de overledenen. Hij wilde de nabestaanden laten weten dat de slachtoffers een christelijke begrafenis hadden gekregen en dat de graven goed verzorgd werden. Pastor Meyer had in december 1944 zelfs in de kerkkroniek aandacht besteed aan de onmenselijke omstandigheden waarin de kamparbeiders verkeerden. Deze werd in 1946 gepubliceerd in verschillende Nederlandse kranten. Toen in 1950 de gedenkhof voor de slachtoffers af was, schreef Meyer nogmaals alle nabestaanden en sloot daarbij foto's van de hof en de graven. Deze brief leidde tot de idee om de graven van de overledenen te gaan bezoeken. Op 23 oktober 1950 vertrokken drie bussen met ongeveer 130 Puttenaren naar Duitsland. De nabestaanden logeerden in een hotel net over de Deense grens, omdat zij niet in Duitsland wilden slapen. De volgende dag was er een herdenkingsdienst in de kerk van Ladelund samen met de lokale Lutherse gemeenschap.⁹⁹ Meyer sloot de dienst af met de woorden 'Jezus Christus is de waarachtige brug tussen Holland en Duitsland'.¹⁰⁰ In april 1951 bracht Meyer met zijn vrouw en dochter een tegenbezoek aan Putten. In 1952 stuurde de pastor nogmaals alle nabestaanden een brief met foto's om te laten weten dat de graven goed onderhouden werden. Mede hierdoor werd in 1959 definitief besloten de doden niet in Nederland te herbegraven.¹⁰¹ In dit opzicht maakt Ladelund dus een belangrijk onderdeel uit van het

---

⁹⁷ Psalm 84:4, 55-56.

⁹⁸ De Keizer, 'Putten', 460.

⁹⁹ De Keizer, *Putten*, 292-294.

¹⁰⁰ De Keizer, *Putten*, 294.

¹⁰¹ De Keizer, *Putten*, 295-296, 303.

culturele geheugen van Putten. Hier liggen immers veel Puttense mannen en binnen de herdenking speelt deze plaats nog steeds een belangrijke rol. Er zou zelfs gesteld kunnen worden dat Ladelund een belangrijke bijdrage heeft geleverd in de traumaverwerking van sommige Puttenaren. Tijdens dergelijke reizen komen gesprekken op gang waardoor het verdriet besproken kan worden. Bovendien kunnen dergelijke gesprekken bijdragen aan de overdracht van herinneringen.

Toen pastor Meyer in 1958 met emeritaat ging, kwam de pastorie in handen van de jonge pastor Richter. Hij stelde dat de gebeurtenissen in Ladelund al waren benoemd, nu wilde hij eraan bijdragen dat er geleerd werd van deze gebeurtenissen. Mede dankzij zijn inspanningen kregen de tochten naar Ladelund vanaf 1965 een diepere betekenis voor de Puttenaren. Zij bezochten niet langer alleen de graven van de overledenen, maar de tochten kwamen in het teken te staan van verzoening. Bovendien boden de reizen een manier om de trauma's van het verleden te verwerken. Tijdens deze reizen kwamen vaak de onderlinge gesprekken op gang, waardoor herinneringen gedeeld konden worden. Naast de persoonlijke inspanningen waren er ook grote overeenkomsten tussen de geloofsgemeenschappen uit Ladelund en Putten, met name in de soberheid van het geloof. In 1964 bezochten veertien jongeren uit Ladelund Putten en verbleven zij bij verschillende gezinnen in het dorp en in 1965 verbleven de Puttenaren in Ladelund voor het eerst ook 's nachts op Duitse bodem.¹⁰² De brug tussen Putten en Ladelund leidde in 1976 uiteindelijk tot de oprichting van het Brugcomité Putten-Ladelund, een voorloper van de Stichting Oktober '44.¹⁰³ De band tussen Putten en Ladelund is tot op de dag van vandaag een belangrijk element in de herinnering aan oktober 1944. Al in de jaren zestig werd de jeugd betrokken bij deze reizen en tegenwoordig worden nog steeds reizen georganiseerd voor de Puttense jeugd.¹⁰⁴ Dit is een belangrijk element voor de transgenerationele overdracht van de herinneringen aan oktober 1944. De jeugd wordt via deze reizen betrokken bij het erfgoed van Putten en wordt bovendien in staat gesteld om eigen herinneringen te vormen bij de razzia en de gevolgen. De reizen en de gesprekken bieden een mogelijkheid voor de jeugd om zichzelf te identificeren met het verleden van Putten, waardoor de herinnering aan oktober 1944 voor hen een meer persoonlijke lading krijgt. Bovendien brengen deze reizen ook op internationaal niveau een gesprek op gang tussen de jeugd uit Putten en de jeugd uit Ladelund.

---

¹⁰² De Keizer, *Putten*, 303-307.

¹⁰³ Stichting Oktober 44, http://www.oktober44.nl/html/oud_bestuursleden.html (26 mei 2014).

¹⁰⁴ R. Maat, 'Puttense jongeren kunnen zich opgeven voor reis naar Ladelund', *De Stentor/ Veluws Dagblad* (10 december 2010).

De nationale belangstelling voor de gebeurtenissen in Putten nam echter steeds meer af. Direct na de oorlog was er nog veel nationale media-aandacht voor de razzia, maar met de jaren nam dit af. Vaak besteedde enkele nationale bladen op 2 oktober nog wel kort aandacht aan de herdenking, maar daar bleef het bij.¹⁰⁵ Putten werd gezien als een afwijkende gemeente. Nederland presenteerde zich als een land dat zich niet had laten vertrappen door de Duitse bezetter, maar Putten paste als ‘slachtofferdorp’ niet in dit nationale beeld. In de jaren zeventig kwam Putten nog eenmaal in de nationale schijnwerpers in de aanloop naar de VARA-documentaire *Putten op de Veluwe*. Deze kwestie zal later in dit hoofdstuk uitgebreider aan bod komen. In de jaren tachtig kwam de nadruk van de Oktoberherdenkingen ook steeds meer op de historische context te liggen.¹⁰⁶ Dit kwam mede door de oprichting van de Stichting Oktober ’44 in 1982. De Stichting heeft zichzelf ten doel gesteld de herinneringen aan de bezetting in Putten en met name de razzia ‘levend’ te houden. Dit wil zij bereiken door het verzamelen van documentatiemateriaal en dit materiaal inzichtelijk te maken voor publiek. Zij wil contacten leggen en onderhouden met instellingen in Europa waar slachtoffers van de razzia begraven liggen of waar gelijksoortige represaillemaatregelen hebben plaatsgevonden. Daarnaast wil de Stichting contact onderhouden met teruggekeerden, nabestaanden en personen die hebben bijgedragen aan de bevrijding van Nederland en van Putten in het bijzonder.¹⁰⁷ De Stichting speelt dus in toenemende mate een belangrijke rol in de instandhouding en de (transgenerationale) overdracht van de herinnering aan oktober 1944 in Putten. Hierdoor wordt de herinnering in toenemende mate verankerd in het culturele geheugen van het dorp, ondanks het feit dat de generatie die de razzia en de gevolgen zelf hebben meegemaakt langzaam verdwijnt.

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 kwam Putten opnieuw in de nationale belangstelling. Putten werd ingeschakeld bij het verzoeningsproces met het herenigde Duitsland. Tijdens deze ‘europeanisering’ werden ook de banden aangehaald met steden waar vergelijkbare represailles hadden plaatsgevonden, waaronder Oradour-sur-Glane in Frankrijk en Lidice in Tsjechië. Deze ontwikkeling kwam in de jaren 1994 en 1995 tot een hoogtepunt. Bij de vijftigjarige herdenking op 2 oktober 1994 was Koningin Beatrix aanwezig. Putten is dus steeds meer in een brede historische context komen te staan. Door Putten in een bredere Europese context van de Tweede Wereldoorlog te presenteren in plaats van een op zichzelf staande gebeurtenis kan de herinnering gemakkelijker worden overgedragen op een breder

---

¹⁰⁵ De Keizer, ‘The Skeleton in the Closet’, 77 – 81.

¹⁰⁶ De Keizer, *Putten*, 335 – 336.

¹⁰⁷ Stichting Oktober 44, <http://www.oktober44.nl/html/doelstelling.html> (26 mei 2014).

publiek. Oktober 1944 sluit op deze wijze bijvoorbeeld beter aan bij het nationale Nederlandse onderwijs en niet slechts op het onderwijs in Putten. De razzia wordt nu vooral gezien in het licht van de Tweede Wereldoorlog in Nederland, maar ook in Europa. Deze ontwikkeling zal in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan bod komen, als dieper wordt in gegaan op de transgenerationale overdracht met behulp van onderwijs.

De Oktoberherdenkingen in Putten hebben echter altijd een sober karakter gehad en dit wordt tot op de dag van vandaag in stand gehouden. Tijdens de herdenkingen wordt niet gesproken, maar is bewust gekozen voor stilte om de slachtoffers te gedenken. De herdenking begint om zeven uur 's avonds. Eerst worden bloemenkransen gelegd door burgemeester en wethouders en door leerlingen uit groep acht. Deze leerlingen zijn elk jaar afkomstig van een andere basisschool uit Putten en worden geselecteerd door middel van loting. Vervolgens wordt het Wilhelmus gespeeld, maar dit wordt niet meegezongen. De Oktoberherdenking trekt jaarlijks tussen de 1500 en 2000 bezoekers en dit aantal loopt nog elk jaar op.

3.4

Herinnering in literatuur en andere media

In de Puttense gemeenschap werd al in 1945 het initiatief genomen om een herdenkingsboek samen te stellen. Dit initiatief werd genomen door de heer Tj. Wouters. Wouters verzamelde getuigenverklaringen van overlevenden, zocht foto's bij elkaar van zowel de overledenen als de slachtoffers en achterhaalde zoveel mogelijk persoonsgegevens. Dit leidde in 1948 tot de publicatie van het 'zwarte boekje van Putten'.¹⁰⁸ De samensteller van het herdenkingsboek stond bekend om zijn kritische houding tegenover het optreden van de politie in Putten ten tijde van de razzia. In de bijlage van het boek heeft Wouters dan ook de publieke discussie weergegeven die plaatsvond tussen politiecommandant Overdijk en hemzelf in het *Puttens Nieuwsblad*.¹⁰⁹ Door middel van ingezonden brieven reageerden zij fel op elkaar. Het oorspronkelijke voorwoord van het boek werd vervangen door een voorwoord van burgemeester Van Geen. Deze voelde eigenlijk weinig voor deze taak, maar zag geen kans zich hieraan te onttrekken.¹¹⁰ In het voorwoord is Van Geen kritisch over de stellingname van Wouters. De burgemeester stelt dat uit deze kritische houding ten opzichte van de politie

---

¹⁰⁸ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 17, 176.

¹⁰⁹ Wouters, *Opdat het nageslacht het wete*, bijlage.

¹¹⁰ De Keizer, *Putten*, 219.

alleen ‘bitterheid en vernieuwd leed’ kan voortkomen.¹¹¹ Ondanks het feit dat het boek snel gemaakt is met veel informatie, met name over de laatste rustplaats van de weggevoerde mannen en heden ten dage niet meer volledig is, hechten veel nabestaanden grote waarde aan het boek. Alle geïnterviewde personen uit het boek van Marleen van Westing hebben het zwarte gedenkboek gelezen. Mede door de persoonlijke getuigenverslagen, die in het boek zijn opgenomen, wordt het boek veel waarde toegekend.¹¹²

Al in 1946 waren de slachtoffers van de razzia in Putten het onderwerp van een landelijke publicatie in het tijdschrift *De Baanbreker*. De jonge arts Andries van Dantzig had samen met vele Puttenaren gevangen gezeten in Neuengamme en Husum. Hij overleefde de werkkampen en publiceerde in 1946 een kort artikel ‘De tragedie der Puttenaren’, waarin hij inging op het, volgens hem abnormaal hoge, sterftecijfer onder de Puttenaren in de werkkampen. Dit artikel werd verschillende malen herdrukt en maakte deel uit van het proefschrift van Van Dantzig dat werd gepubliceerd in 1972.¹¹³

Het artikel van Van Dantzig heeft een belangrijke invloed gehad op de nationale beeldvorming over Putten en de inwoners van deze gemeenschap. Van Dantzig gaat in dit artikel uit van de stellingname dat de gemiddelde levensduur in het kamp Neuengamme twee jaar bedroeg. De meeste Puttenaren, die in november 1944 in Duitsland aankwamen, waren echter al voor de jaarwisseling overleden. Hieruit trok Van Dantzig de conclusie dat de Puttenaren slecht waren opgewassen tegen het leven in de kampen en dat terwijl zij fysiek in relatief goede lichamelijke conditie waren. De oorzaak van het hoge sterftecijfer moest, volgens Van Dantzig, dus wel psychisch zijn. De Puttenaren waren niet in staat om zich los te maken van de wetten van hun eigen gemeenschap, ‘simpel als zij waren’.¹¹⁴ Vervolgens noemt Van Dantzig enkele voorbeelden waaruit bleek dat de Puttenaren niet geschikt waren voor het kampleven. Zo stelt hij dat zij rustten zoals dit in hun eigen ritme paste in plaats van wanneer het veilig was. Hierdoor werden zij regelmatig mishandeld door de bewakers. Vaak lieten de Puttenaren hun beenwonden niet behandelen, omdat zij daarvoor lang in de rij moesten staan. Dit resulteerde in slechte slaappleatsen en koud eten, waardoor velen ervoor kozen de wonden te verwaarlozen. Daarnaast dronken zij het water in de kampen terwijl dit uitzonderlijk vervuild was. Aan de hand van deze voorbeelden trok Van Dantzig drie conclusies die het hoge sterftecijfer van de Puttenaren moesten verklaren. Ten eerste waren zij

---

¹¹¹ Wouters, *Opdat het nageslacht het wete*, voorwoord.

¹¹² Van Westing, *De kinderen van Putten*, 176-178.

¹¹³ A. van Dantzig, *Snippers, artikelen over psychiatrie en psychotherapie* (Vinkeveen 1972).

¹¹⁴ Van Dantzig, *Snippers*, 23.

als groep gearresteerd waardoor zij geen afstand van ‘thuis’ konden doen. Hierdoor hadden zij teveel last van heimwee en bleven zij hangen in het verleden. Ten tweede waren de Puttenaren onschuldig. Dit in tegenstelling tot gevangenen die waren gearresteerd omdat zij bijvoorbeeld hadden deelgenomen aan verzetsacties. Hierdoor konden de Puttenaren hun situatie moeilijk accepteren. Ten derde hadden de Puttenaren geen kampervaring. Dit leidde tot de bovengenoemde voorbeelden en resulteerde regelmatig in een snelle dood.¹¹⁵

In dit artikel werden de Puttenaren dus voorgesteld als een traditionele, ietwat simpele, gemeenschap die niet in staat was geweest zich aan te passen aan de barre omstandigheden. Van Dantzig presenteerde het aantal overleden Puttenaren als abnormaal. Het sterftecijfer was zeker hoog (92%), maar uit Putten werden ook 148 mannen weggevoerd die niet uit Putten afkomstig waren. Onder deze mannen was het sterftecijfer 90%. Bovendien kwamen de mannen op het slechts mogelijke moment aan in de kampen. De kampstructuur begon uiteen te vallen in Duitsland en de aanvoerlijnen van voedsel en medicatie naar de kampen was uitzonderlijk slecht. De mannen kwamen terecht in de werkkampen waar het motto werd gehanteerd *vernichtung durch arbeit*. In 1945 maakten de mannen bovendien de lange zware dodenmarsen mee in de aanloop naar de bevrijding. Hierdoor moet de stellingname van Van Dantzig worden genuanceerd, omdat de levensduur in de kampen in deze periode van de oorlog zeker geen twee jaar meer bedroeg. Desondanks heeft het artikel veel invloed gehad op de wijze waarop nationaal gekeken werd naar Putten. Het artikel vormde een belangrijke basis voor de documentaire ‘Putten op de Veluwe. Het spoor terug naar de tragedie van 1944’ die werd gemaakt voor de VARA door Henk de By en interviewer Jan Roelands. Parallel aan deze uitzending werd een boekje uitgegeven door Koos Groen en Willem G. van Maanen, waarin de visie van Van Dantzig wordt gereproduceerd en zelfs wordt uitgebreid.¹¹⁶

Voorafgaand aan de televisie-uitzending van de VARA ontstond een hevige discussie. De voorbereidingen van deze documentaire waren al moeizaam verlopen. In 1972 was al begonnen met de voorbereidingen, maar er waren veel tegenslagen. Zo bleken bijvoorbeeld de opnames van de dertigste Oktoberherdenking mislukt, waardoor een nieuwe herdenking georganiseerd moest worden voor de opnames. De gemeente wilde dit eigenlijk niet, maar zag geen kans om deze plannen te verbieden.¹¹⁷ De uitzending was oorspronkelijk gepland voor Tweede Kerstdag 1977. Twee weken voor de uitzending werd een interview gepubliceerd met

---

¹¹⁵ Van Dantzig, *Snippers*, 23-25.

¹¹⁶ K. Groen en W. G. van Maanen, *Putten op de Veluwe, het spoor terug naar de tragedie van 1944* (Zutphen 1977) 56-62.

¹¹⁷ De Keizer, *Putten*, 318.

Van Maanen. Van Maanen koppelde het hoge sterftcijfer van de Puttenaren aan hun geloof, een element dat door Van Dantzig slecht één keer kort werd aangestipt.¹¹⁸ De kop van het artikel luidde zelfs ‘De kerk heeft de mensen weerloos gemaakt’. Dit leidde uiteraard tot een storm aan protest in Putten. Daarom werd besloten de documentaire niet op Tweede Kerstdag uit te zenden, maar op 30 december. In Putten werd zelfs het comité Noodkreet Putten opgericht op uitzending te voorkomen. Dit alles mocht niet baten en op 30 december werd de documentaire toch uitgezonden. Deze werd positief ontvangen in Nederland en na de uitzending nam de kritiek uit Putten af.¹¹⁹ Deze documentaire heeft bijgedragen aan de wijze waarop Putten werd gezien in Nederland, namelijk als een traditionele en naar binnen gekeerde gemeenschap. Gesteld zou kunnen worden dat de Puttense gemeenschap hier deels zelf aan heeft bijgedragen. Bovendien geeft de reactie op de documentaire duidelijk weer dat een prikkel die een herinnering opwekt aan het verleden een heftige reactie kon veroorzaken binnen de Puttense gemeenschap. Er lijkt in Putten destijds dus wel degelijk sprake te zijn geweest van een bepaald collectief trauma, waarvan de wonden opnieuw werden opgehaald naar aanleiding van de documentaire.

In 1981 kwam Lou de Jong eindelijk met zijn werk (*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*) over het jaar 1944. Hierin was uiteraard ook aandacht voor de razzia in Putten. De Jong nuanceerde de scherpe stellingname van Groen en Van Maanen, maar kon weinig nieuw materiaal bieden, mede doordat de archieven destijds nog niet waren opengesteld. In 1998 kwam Madelon de Keizer, onderzoekster bij het NIOD, met een uitgebreid werk over Putten. Zij had gebruikgemaakt van de archieven die sinds 1994 officieel waren vrijgegeven en haar boek bood hierdoor vernieuwde inzichten op onder andere de actie van het verzet. Mede dankzij haar werk werd duidelijk wie precies hadden deelgenomen aan de aanslag. De Keizer kon helaas ook geen uitsluitsel geven over waar de opdracht nu precies vandaan was gekomen. Daarnaast verzette zij zich tegen de eerdere stellingname van Van Dantzig en het daaruit volgende standpunt van Groen en Van Maanen. Zij stelt dat hun standpunten voortkwamen uit een onbegrip dat bestond tussen de ‘randstedelijke voorhoede’ en de Puttenaren. Zij hadden de wijze waarop het geloof functioneerde in de Puttense gemeenschap niet juist geïnterpreteerd, volgens De Keizer.¹²⁰ De weduwen van Putten lijken wel degelijk geslaagd in het verwerken van hun verdriet. De nadruk ligt bij De Keizer sterk op de collectieve rouw. Van Westing benoemt in haar werk

---

¹¹⁸ Van Dantzig, *Snippers*, 25.

¹¹⁹ De Keizer, *Putten*, 319-320.

¹²⁰ De Keizer, *Putten*, 334.

echter dat er ook een problematische kant is aan de stellingname van De Keizer. Zij stelt dat er binnenhuis nog wel degelijk sprake was van veel verdriet en andere onverwerkte emoties, ook al was dit collectief misschien niet altijd zichtbaar.¹²¹ Toch kan het werk van De Keizer zeker gezien worden als een ‘standaardwerk’ op het gebied van de geschiedenis van Putten en de razzia. Desondanks waren de reacties op haar boek niet onverdeeld positief.

De Puttense gemeenschap is na de oorlog wel degelijk naar binnen gekeerd. Voor veel vrouwen was het verlies van hun man te pijnlijk en werd er zowel binnenshuis als buitenshuis niet over de gebeurtenissen gepraat. Dit komt bijvoorbeeld ook duidelijk naar voren in de interviews die Marleen van Westing heeft afgenomen met kinderen van de weggevoerde mannen.¹²² In een gesprek over de verwerking van dit trauma en de wijze waarop dit binnen het gezin besproken wordt, antwoordt één van de geïnterviewde personen;

‘Toen ze kleiner waren lazen ze wel eens in het gedenkboek dat ze van mijn moeder hadden gekregen. Dan vroegen ze ons bepaalde dingen, maar ja, dat konden mijn man en ik ze ook niet vertellen. En wij zeiden dan: ‘Vraag dat ook maar niet aan oma! Want dan wordt oma zo verdrietig en ze wil daar toch niet over praten.’ Dus ja.. het was echt een slot op de mond.’¹²³

Dat het verdriet binnenshuis nog steeds hoog zit bij sommige nabestaanden bleek ook tijdens de Naumann-affaire die volgde na de documentaire ‘Op de drempel van het grote vergeten’ (2005) van Thom Verheul. Verheul ging samen met Beatrice de Graaf, afkomstig uit Putten, op zoek naar daders van de razzia.¹²⁴ Na een lange zoektocht kwamen zij uit bij SS-officier Alfred Naumann. Naumann had altijd ontkend bij de razzia aanwezig te zijn geweest, maar bekende nu toch in een gesprek met De Graaf. Zij werd hierbij verbazingwekkend genoeg ondersteund door de vrouw van Naumann, die haar echtgenoot vragen bleef stellen.¹²⁵ Voor het filmen van deze documentaire kwam Naumann in 2000 op uitnodiging van Verheul en met goedkeuring van de Stichting Oktober ’44, incognito naar de Oktoberherdenking in Putten. Toen dit bekend werd, ontstond een enorme discussie zowel in

---

¹²¹ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 203.

¹²² Van Westing, *De kinderen van Putten*, 145-157.

¹²³ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 153-154.

¹²⁴ Documentaire Thom Verheul, ‘Op de drempel van het grote vergeten (versie 12 augustus 2013), <http://www.hollanddoc.nl/kijk-luister/documentaire/o/op-de-drempel-van-het-grote-vergeten.html> (6 mei 2014).

¹²⁵ Documentaire Thom Verheul, ‘Op de drempel van het grote vergeten’.

de media als binnen de gemeenschap, wat uiteindelijk leidde tot het aftreden van het bestuur van de Stichting Oktober '44. Veel nabestaanden vonden het vreselijk dat deze man bij 'hun' Oktoberherdenking aanwezig was geweest, vooral omdat zij niet wisten dat hij er was.¹²⁶ Uit deze kwestie blijkt opnieuw dat er in Putten sprake was van een collectief trauma waarvan het litteken door een bepaalde prikkel, in dit geval de aanwezigheid van Albert Naumann, werd opgehaald en leidde tot heftige reacties. Natuurlijk gaat het te ver om te stellen dat alle inwoners van Putten een mening hadden over de aanwezigheid van Naumann. Onder de nabestaanden en in de media was echter zeker sprake van verontwaardiging en in sommige gevallen verdriet. Veel van deze nabestaanden waren bijvoorbeeld wel in staat geweest om Ladelund te bezoeken en zich via deze weg te 'verzoenen' met de Duitsers. Maar tijdens een onverwachte gebeurtenis als de aanwezigheid van Nauman bleek nog maar eens hoe dun de littekens van het verleden zijn voor sommige leden van de gemeenschap. Voormalig bestuurslid van de Stichting Oktober '44, Klaas Friso, verwoordde de stemming in Putten als volgt;

'Zonder de affaire Naumann te noemen, verwijst hij naar het breekbare karakter van de verzoening. De Puttenaar heeft zich in het algemeen wel verzoend met de Duitsers, maar als er plotseling iets gebeurt waar zij niet op gerekend hebben, kan toch ineens de hele gemeenschap op zijn kop staan. (...) Toch bestaat er niet zoiets als collectieve verzoening, want je hebt met zoveel mensen te doen, die reageren allemaal verschillend.'¹²⁷

Het laatste werk dat in deze opsomming besproken moet worden is het boek van Marleen van Westing uit 2008. Zij interviewt kinderen van de weggevoerde mannen die ten tijde van de razzia tussen de 0 en 16 jaar oud waren. Dit boek biedt een mooi inzicht in de wijze waarop verschillende nabestaanden zijn omgegaan met het verdriet en de herinneringen aan de razzia. De verhalen blijken vaak een mooie illustratie van het emotionele spectrum dat ervaren kan worden na een traumatische gebeurtenis.

Al deze werken hebben een bijdrage geleverd in het overdragen van kennis rondom de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden in oktober 1944 in Putten. Mede door de ietwat gekleurde boodschap die deze werken uitdroegen is de Puttense gemeenschap na de oorlog

---

¹²⁶ Van Westing, *De kinderen van Putten*, 117 – 120.

¹²⁷ Kleine, *Putten uit het verleden*, 88.

naar binnen gekeerd. Lange tijd werd er in Putten voorbijgegaan aan de nationale Dodenherdenking op 4 mei en werd alleen in oktober herdacht. Deze gerichtheid op het eigene is echter niet slechts te wijten aan het nationale beeld dat bestond over Putten. In deze relatief kleine gemeenschap was na de razzia ook zeker sprake van een trauma waardoor de nadruk logischerwijs kwam te liggen bij de herdenkingen in oktober. De meeste Puttense slachtoffers van de oorlog waren nu eenmaal gevallen door de gebeurtenissen van oktober 1944. De kloof die leek te bestaan tussen Putten en publiek van ‘buitenaf’ lijkt hierdoor meer voort te komen uit wederzijds onbegrip dan uit een bewuste keuze van de Puttenaren om zich af te sluiten.

3.5

Conclusie

Putten heeft zich als gemeenschap onderscheiden door de band met Ladelund, die al kort na de oorlog werd opgebouwd. Verzoening vormt in deze relatie een belangrijk thema. Daarnaast ontstond in Putten al snel een eigen herdenking die een sobere invulling kreeg uit respect naar de slachtoffers. Hieruit blijkt dat de Puttenaren op eigen wijze een manier hebben gevonden om hun verdriet collectief vorm te geven. Putten heeft met de Stichting Oktober ’44 een eigen instelling die zichzelf ten doel heeft gesteld de herinnering aan de razzia ‘levend’ te houden. Dit wordt onder andere gedaan door het organiseren van reizen en het aanbieden van onderwijsmateriaal aan basisscholen. Deze omgang met het verdriet betekent echter niet dat het verdriet volledig verwerkt is. Zolang Puttenaren op eigen wijze en op eigen tempo met het verdriet mogen omgaan, blijven de emoties onder de oppervlakte. Prikkel van buitenaf hebben meerdere malen aangetoond dat de oude wonden nog altijd gemakkelijk kunnen worden opgehaald en dat er wel degelijk sprake is van een trauma, zowel individueel als binnen de gemeenschap.

De geslotenheid van de gemeenschap lijkt dan ook voornamelijk voort te komen uit het feit dat het verdriet nog zo hoog zit bij sommige nabestaanden. Zij lijken het gevoel te hebben dat er onbegrip bestaat tussen mensen van ‘buitenaf’ en de Puttenaren. De Puttenaren hebben hun verdriet wel degelijk geuit, maar deze manier van uiten werd vaak niet goed begrepen. Putten was, en is nog steeds, een vrij traditioneel en christelijk dorp. Het geloof heeft dus altijd een belangrijke rol gespeeld binnen de gemeenschap. Hierdoor ontstond een soort kloof tussen Puttenaren en ‘de rest’. Het gaat echter te ver om te stellen dat deze kloof een bewuste keuze was, maar deze kloof leek meer het resultaat van wederzijds onbegrip.

Door de vele monumenten in zowel het centrum als het buitengebied van Putten heeft de razzia een permanente aanwezigheid binnen de gemeenschap. Vooral ‘Het vrouwtje van Putten’ kan nog steeds gezien worden als een *hot place* binnen de gemeenschap, waarop gevoelens van rouw worden geprojecteerd. Mede doordat de meeste mannen in het buitenland zijn begraven of doordat hun laatste rustplaats onbekend is, biedt de herdenkingshof een mogelijkheid voor de nabestaanden om te rouwen. Na de oorlog heeft de razzia dus altijd als een rode draad door het leven van de Puttenaren gelopen en ook voor nieuwkomers in Putten is het onmogelijk de sporen die de razzia heeft nagelaten niet op te merken.

In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op de wijze waarop deze overdracht op jongere generaties en nieuwkomers plaatsvindt. Deze overdracht lijkt essentieel om de herinneringen aan de razzia binnen de gemeenschap op betekenisvolle wijze in stand te houden.

Hoofdstuk 4

Van generatie op generatie

‘Als je hier woont kun je het niet vergeten. En iedereen die het weet, zal nooit meer denken dat Putten zomaar een dorp is.’¹²⁸

4.1

Inleiding

Elk jaar wordt in de week van 1 en 2 oktober in groep acht van de Puttense basisscholen aandacht besteed aan de razzia. De gebruikte lesmethode is in de loop der jaren uitgebreid en tegenwoordig gaan de kinderen zelf op pad om Putten ten tijde van de razzia te ontdekken. Een van de lesdoelen stelt dat de leerlingen zelf moeten ontdekken hoe het verleden heeft vorm gegeven aan het heden.¹²⁹ De lessen over de razzia worden in een brede, Europese, context geplaatst waardoor nieuwe generaties leerlingen niet alleen kennis vergaren over de razzia, maar ook over de context van de razzia. Het plaatsen van de razzia van Putten in een bredere context is een ontwikkeling die de laatste jaren langzaam maar zeker plaatsvindt. De wijze waarop overdracht plaatsvindt, is zich dus aan het ontwikkelen. In dit hoofdstuk zal de transgenerationale overdracht van herinneringen centraal staan. Hierbij zal vooral aandacht zijn voor de verschillende wijzen waarop overdracht kan plaatsvinden en welke ontwikkeling deze overdracht heeft doorgemaakt en nog steeds doormaakt. Inzicht in de transgenerationale overdracht van herinneringen in Putten biedt inzicht in de rol die de razzia en de Oktoberherdenking nog steeds spelen binnen de gemeenschap. De overdracht is noodzakelijk om de herinnering ‘levend’ te houden, zodat de slachtoffers nooit vergeten worden.

In dit hoofdstuk zal eerst worden ingegaan op de Stichting Oktober ’44 en haar doelen. Vervolgens zal onderzocht worden op welke wijze transgenerationale overdracht plaatsvindt binnen de Puttense gemeenschap en welke instanties hierbij betrokken zijn. Afsluitend zal worden ingegaan op een meer onbewuste vorm van herinnering, namelijk de rol die de bibliotheek, archief en media spelen bij het ‘levend’ houden van oktober 1944.

---

¹²⁸ E. Flim, *Niet zomaar een dorp* (Putten 2000), 194.

¹²⁹ Stichting Oktober 44 en EDU-ART, Lespakket Putten, Oktober 1944, 2.

Stichting Oktober '44

De Stichting Oktober '44 is in dit onderzoek uiteraard al meerdere malen ter sprake gekomen. De Stichting onderscheidt zich door de actieve rol die zij willen spelen in met name de educatie van jonge kinderen, maar ook andere geïnteresseerden. De Stichting Oktober '44 werd opgericht in 1982 en kwam voort uit het Brugcomité Putten- Ladelund. Het Brugcomité was destijds opgericht, omdat de contacten tussen Putten en Ladelund steeds meer begonnen te intensiveren. Er was in toenemende mate interesse in de reizen naar Ladelund en tot op heden zijn deze reizen nog steeds een taak waar de Stichting zich mee bezighoudt. Aan het einde van de jaren tachtig begon de Stichting ook reizen naar andere plaatsen van herdenking te organiseren. Zo organiseert de Stichting reizen naar Oradour en, sinds de val van de Berlijnse Muur, Lidice. Ook gaan de reizen naar verschillende concentratiekampen, zowel kampen waar Puttenaren zijn omgekomen als andere. Voor veel nabestaanden zijn deze reizen erg belangrijk. Veel mannen liggen begraven in Duitsland en plaatsen als Ladelund en het voormalig kamp Neuengamme zijn in die zin nog steeds *hot places* voor de nabestaanden. Hier kunnen zij de graven van hun vaders, broers, andere familieleden en bekenden bezoeken en rouwen.

De Stichting heeft echter als hoofddoel het 'levend' houden van de herinnering aan oktober 1944. Om dit doel te bereiken was alleen reizen organiseren niet voldoende. Het publiek dat meeging op deze reizen was vooral van de eerste en in sommige gevallen tweede generatie en de herinnering aan die dagen stond al in het geheugen van deze generatie gegrift. Daarom was het noodzakelijk om ook de jongere generaties aan te spreken, om ook hen te betrekken bij deze geschiedenis van Putten. Educatie is daarom in toenemende mate een belangrijk onderdeel van de Stichting. In de eerste instantie werden de leerlingen van groep acht uitgenodigd in de Oude Kerk, waar de Stichting in samenwerking met overlevenden het verhaal over de razzia vertelde. Hierin heeft overlevende Jannes Priem een belangrijke rol gespeeld. Aanvankelijk was het contact tussen Priem en de Stichting niet goed. Priem stelde zelf in een interview dat de Stichting hem in de jaren negentig beschuldigde van historisch onjuiste informatie, met name door het ontbreken van data. Dit terwijl Priem als belangrijkste

doel had zijn eigen verhaal als ooggetuige te vertellen. Desondanks heeft hij zich altijd ingezet om zijn verhaal te vertellen op scholen en andere openbare gelegenheden.¹³⁰

Jannes Priem heeft jaren niet willen praten over zijn ervaringen in de verschillende kampen. Eenmaal terug in Putten was de aandacht vooral gericht op de vele doden en de weinigen die teruggekomen waren konden hun verhaal nergens kwijt. Nadat Priem in 1993 met een reis van de Stichting voor het eerst weer kamp Ladelund bezocht, kwamen er bij hem zoveel emoties los dat hij besloot zijn verhaal te doen. Hij publiceerde datzelfde jaar zijn memoires onder de veelzeggende titel ‘Vergeven- nooit vergeten’.¹³¹ In 2012 werd zijn boek met behulp van pastor emeritus Harald Richter zelfs in het Duits vertaald.¹³² Tot aan zijn overlijden op 22 augustus 2013 heeft Priem zich ingezet om de kennis over de razzia te verspreiden. Zo heeft hij verschillende interviews gegeven, gaf hij gastlessen op scholen en was hij spreker tijdens openbare gelegenheden, voornamelijk buiten Putten. Hij heeft dus bijgedragen om het verhaal van de razzia in Putten te verspreiden binnen Nederland. Zijn website biedt zowel informatie over zijn eigen voorgeschiedenis als ander nieuws over Putten en is daarom een belangrijk medium om geïnteresseerden te informeren over de razzia. Ooggetuigenverslagen zijn voor de transgenerationele overdracht van herinneringen interessant, omdat zij de mogelijkheid bieden om de gebeurtenissen door middel van vertelling te herbeleven. De verslagen vormen casussen met zichtbare emoties waarmee het publiek zich vaak gemakkelijker kan identificeren.

Uit dit voorbeeld blijkt dat de Stichting een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op welke verhalen binnen de Puttense gemeenschap werden verteld met betrekking tot de razzia. Hiermee wordt uiteraard niet gesteld dat de Stichting bewust verhalen niet beschikbaar heeft gemaakt voor het publiek in Putten. Door de sterke nadruk op historische feiten heeft de Stichting in eerste instantie wel overlevenden van de kampen afgeschrikt om hun verhaal te vertellen. Tegelijkertijd heeft de Stichting zich altijd ingezet om de razzia bekendheid te geven in Putten. Met de in 1992 opgerichte Gedachtenisruimte heeft Putten er een prachtig monument bijgekregen dat de razzia zichtbaar maakt binnen de samenleving. Door de inscriptie van de namen van de overledenen in de ruimte is dit monument bovendien een *hot place* binnen de gemeenschap. Door deze namen wordt het mogelijk voor bezoekers om zich te identificeren met de slachtoffers. Ze kunnen zo immers de razzia op deze wijze koppelen

---

¹³⁰ Jannes Priem, Teruggekeerde van de razzia van Putten, http://www.jannespriem.com/?page_id=125 (1 juni 2014).

¹³¹ http://www.jannespriem.com/?page_id=846 (1 juni 2014).

¹³² http://www.jannespriem.com/?page_id=129 (1 juni 2014).

aan namen en gezichten. Dit geldt ook voor toekomstige generaties, waardoor de transgenerationale overdracht van herinneringen mogelijk bevorderd wordt.

Binnen de Stichting werd de ongeschreven regel gehanteerd dat de tien bestuursleden afkomstig moesten zijn uit de verschillende kerken uit Putten. Zo was elke kerk vertegenwoordigd binnen het bestuur. Om de taak van overdracht beter te volbrengen is bij de keuze voor een nieuw bestuurslid specifiek gezocht naar iemand met kennis op het gebied van onderwijs. Uiteindelijk is mevrouw Knoppersen gevraagd voor de functie Jeugdzaken. Opvallend detail is dat Knoppersen afkomstig is uit Ermelo, hoewel haar familie oorspronkelijk uit Putten komt. Hiermee is zij het eerste bestuurslid van de Stichting dat niet woonachtig is in de gemeente Putten.¹³³ Uit deze beslissing blijkt dat de Stichting actief probeert zichzelf van binnenuit te vernieuwen om ook toekomstige generaties te blijven aanspreken. Voor de Stichting is het aantrekken van jongere generaties ook interessant, omdat de Stichting sympathisanten nodig heeft om voort te kunnen bestaan. Op dit moment heeft de Stichting ongeveer 900 sympathisanten, waarvan de meeste afkomstig zijn uit Putten en familiebanden met de razzia hebben. In 2007 wist de Stichting in samenwerking met het Rode Kruis persoonlijke eigendommen van slachtoffer uit de concentratiekampen terug te vinden. De Stichting organiseerde een reis naar Bad Arolson om de nabestaanden de kans te geven deze bezittingen persoonlijk op te halen.¹³⁴ Bij de teruggevonden bezittingen waren niet alleen Puttenaren, waardoor de Stichting ook naam kreeg onder een bredere groep nabestaanden. Hierdoor liep het aantal sympathisanten van de Stichting in korte tijd op. Uit dit voorbeeld komt naar voren dat de Stichting zichzelf actief moet presenteren om sympathisanten te vinden. Het bestuur bestaat echter uit vrijwilligers, waardoor dit niet altijd even gemakkelijk is. Desondanks probeert de Stichting zichzelf breed te profileren en te vernieuwen.¹³⁵ Doordat er sprake is van een stichting hoeft het bestuur niet na een bepaalde periode af te treden. Hierdoor zitten sommige leden al lange tijd in het bestuur, waardoor sprake is van een soort vaste bezetting. In de laatste jaren is langzaam wat verloop ontstaan, waardoor ruimte ontstaat voor vernieuwing.

---

¹³³ Interview Pieter Dekker (10 uur 19 mei 2014). Bijlage 2, transcriptie interview, 72 – 73.

¹³⁴ 'Bezittingen slachtoffers WOII naar Nederland', *Reformatisch Dagblad* (3 februari 2010), 5.

¹³⁵ Interview Pieter Dekker (10 uur 19 mei 2014). Bijlage 2, transcriptie interview, 72 – 73.

De razzia in het onderwijs

De razzia is al vele jaren een vast onderwerp in groep acht van de basisscholen in Putten. Tot enkele jaren geleden bestond dit onderwijs uit één lesdag in groep acht, indien mogelijk op de dag van de herdenking, 2 oktober. De leerlingen kregen tijdens deze dag les in de Oude Kerk over de razzia van één van de bestuursleden van de Stichting. Daarnaast bezochten zij de Gedachtenisruimte en de herdenkingshof met het monument. Sinds 2000 ontvingen de leerlingen na afloop van deze dag het boek *Niet zomaar een dorp* van Else Flim. De hoofdpersonen van het boek zijn Maarten en zijn uit Amsterdam afkomstige vriendinnetje Jessica, beiden leerlingen uit groep acht van de basisschool. Nadat zij op school les hebben gehad over de razzia stellen zij de opa van Maarten vragen over de razzia. Opa heeft de razzia als kleine jongen meegemaakt, maar praat hier eigenlijk nooit over. In de loop van het boek vertelt opa steeds meer en uiteindelijk bezoeken opa, Maarten en Jessica gezamenlijk de Oktoberherdenking. Naast het verhaal over de opa van Maarten besteedt het boek aandacht aan het leven in de concentratiekampen. Deze pagina's zijn in het boek gemarkeerd door het gebruik van donkerder papier en markering bovenaan de pagina's.¹³⁶ Op deze pagina's wordt de situatie in de kampen beschreven, maar ook de razzia en de nasleep met als hoofdpersonen de familie van opa Gerrit. Dit boek is tot stand gekomen dankzij de Stichting Oktober '44 en biedt kinderen de mogelijkheid om op een begrijpelijke wijze meer te leren over de razzia en de gevolgen. Doordat het boek de nadruk legt op kinderen van dezelfde leeftijd en hun belevingswereld, kan ook de jongere generatie zich gemakkelijker identificeren met de gebeurtenissen van oktober 1944. Opvallend is bovendien dat het boek met het uit Amsterdam afkomstige personage Jessica, naast de jongere generatie, ook de groep nieuwe inwoners van Putten representeert. Putten heeft sinds 1944 veel nieuwe inwoners gekregen en om de herinnering aan de razzia in stand te houden is het noodzakelijk ook deze groep bij de herdenking te betrekken.

Tegenwoordig zijn de lessen over de razzia en de gevolgen hiervan veel verder uitgebreid. Naast de gebruikelijke les op de dag van de herdenking zijn er twee lessen toegevoegd, een les voor en een les na de herdenking. Tijdens de eerste les worden de leerlingen verdeeld in groepjes. Zij krijgen een persoon toegewezen, waarover zij met behulp van historische bronnen een portfolio moeten samenstellen. Hierin moeten de leerlingen een

---

¹³⁶ Flim, *Niet zomaar een dorp*, 33-192.

aantal vragen beantwoorden zodat de levensloop van deze persoon zichtbaar wordt. Bovendien krijgen de leerlingen het boek van Flim uitgereikt voor de les. Zo kunnen zij eventueel gebruik maken van het boek bij het samenstellen van het portfolio. Verder moet er een voorwerp gemaakt worden dat bij de toegewezen persoon past. Deze voorwerpen worden tijdens de herdenkingsdag tentoongesteld in het van oorsprong kerkelijk centrum De Aker. Daarnaast moeten alle leerlingen individueel of in tweetallen een gedicht maken over de razzia. Dit gedicht krijgt de vorm van een boom en alle gedichten worden tijdens de herdenkingsdag opgehangen in een boom bij de herdenkingshof. Doordat de leerlingen gekoppeld worden aan historische personen krijgt de razzia een gezicht. Hierdoor kunnen zij zich gemakkelijker identificeren met de gebeurtenissen van oktober 1944. De leerlingen vormen tijdens deze les eigen herinneringen die in verband staan met de razzia.¹³⁷

De tweede les vindt plaats op de dag van de herdenking. De leerlingen bezoeken op deze dag De Aker en de Oude Kerk en sluiten de dag af bij de Gedachtenisruimte en de herdenkingshof. In De Aker bekijken zij de tentoongestelde voorwerpen die andere leerlingen hebben gemaakt en krijgen zij informatie van vrijwilligers van de Stichting. Ook de portfolio's worden gepresenteerd in De Aker, waardoor de leerlingen kennis maken met alle acht personen die gebruikt worden voor de lessen. In de Oude Kerk krijgen de leerlingen les over de voorgeschiedenis van de razzia, de gebeurtenissen van 1 en 2 oktober 1944 en de nasleep van de razzia.¹³⁸ De Oude Kerk speelt een belangrijke rol in de Puttense herinnering aan de razzia. Vanuit deze kerk werden de mannen weggevoerd. Bovendien bestaan zowel de oude openbare school als de Eierhal, waarin veel mannen in eerste instantie gevangen zaten, niet meer. De Oude Kerk is in het centrum van Putten dus de laatst overgebleven plaats van herinnering en kan daarom gekenmerkt worden als een *hot place* binnen de gemeenschap. Opvallend is dat ook hier geen aandacht wordt besteed aan MFC Stroud, terwijl dit gebouw van oorsprong juist gericht was op de Puttense jeugd. Afsluitend komen alle leerlingen van groep acht samen bij het monument op de herdenkingshof, na een bezoek aan de Gedachtenisruimte. Bij het monument worden de gedichten in de boom gehangen. Hierdoor dragen de leerlingen actief bij aan de Oktoberherdenkingen.¹³⁹

De laatste en afsluitende les plaatst de razzia in een bredere context. De razzia vormt hierin een casus van alle gruwelen die hebben plaatsgevonden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een herhaling van de Tweede Wereldoorlog moet voorkomen worden en

---

¹³⁷ Stichting Oktober 44 en EDU-ART, Lespakket Putten, Oktober 1944, 5-6.

¹³⁸ Stichting Oktober 44 en EDU-ART, Lespakket Putten, Oktober 1944, 8-9.

¹³⁹ Stichting Oktober 44 en EDU-ART, Lespakket Putten, Oktober 1944, 7, 18.

daarom komt de nadruk na de oorlog te liggen op samenwerking. Dit wordt gekoppeld aan de Europese Unie, waarna de leerlingen actief aan de slag gaan met de opkomst van de EU en met het vraagstuk of internationale samenwerking inderdaad oorlog kan voorkomen.¹⁴⁰ De razzia wordt op deze wijze dus in een brede historische context geplaatst en de leerlingen leren dat de razzia niet de enige vreselijke gebeurtenis was die tijdens de oorlog heeft plaatsgevonden. Putten wordt in deze context dus niet voorgesteld als een unieke en op zichzelf staande gebeurtenis, maar wordt geplaatst in de context van de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor wordt de razzia van Putten een voorbeeld in een veel breder verhaal. Tegelijkertijd brengt de razzia als voorbeeld de oorlog dichterbij huis. Door de razzia in te bedden in een bredere context blijft het relevant om de razzia te bespreken, in elk geval binnen het onderwijs. Hierdoor blijft de herinnering aan de razzia ‘levend’ en overdracht noodzakelijk.

De kennis over de razzia wordt middels deze methode geïntegreerd in vakoverstijgend onderwijs. Hierdoor heeft de razzia een praktische functie binnen het onderwijs gekregen. Doordat leerlingen zelf op onderzoek uit kunnen gaan, krijgen zij de mogelijkheid een band op te bouwen met razzia. Zij vormen al doende eigen herinneringen. Deze herinneringen zijn uiteraard niet te vergelijken met herinneringen die daadwerkelijke getuigen hebben, maar desalniettemin ontstaan herinneringen die de leerling verbinden met de razzia en de Oktoberherdenking. De basisscholen hebben natuurlijk niet alleen leerlingen van Puttense afkomst, waardoor ook leerlingen met een andere afkomst op deze manier al op jonge leeftijd kennis mee krijgen over de razzia.

4.4

Overdracht in de gemeenschap

Om herinneringen te laten voortleven, hoeft niet altijd sprake te zijn van bewuste herinneringen. Herinneringen die bewaard worden voor het culturele of politieke geheugen hebben instituten nodig om het publiek van kennis te blijven voorzien. Hierdoor hoeft niet iedere persoon binnen de gemeenschap zich alles te herinneren over de razzia. Na verloop van tijd zou dit niet eens meer mogelijk zijn doordat de getuigen verdwijnen. De verantwoordelijkheid voor het herinneren van deze collectieve herinnering komt vervolgens deels te liggen bij de verschillende instituten. In Putten zijn, naast Stichting Oktober '44,

---

¹⁴⁰ Stichting Oktober 44 en EDU-ART, Lespakket Putten, Oktober 1944, 8-9, 16, 20-23.

verschillende instanties actief die materiaal verzamelen en beschikbaar stellen omtrent de razzia. Dit is noodzakelijk om transgenerationale overdracht te laten plaatsvinden.

Het archief dat betrekking heeft op de verzetsdaad die aanleiding gaf tot de razzia is nog steeds ondergebracht bij het NIOD. Doordat het materiaal inmiddels openbaar is, kan het in principe door iedere geïnteresseerde worden ingezien. Het materiaal is echter niet erg toegankelijk in de zin dat informatie zich verspreid bevindt over veel verschillend materiaal. Dit archief zal dus relatief weinig worden ingezien door Puttenaren. De informatie uit deze archieven vindt haar weerslag in het werk van Madelon de Keizer. Hierdoor is de informatie verspreid geraakt onder een breder publiek. Daarnaast bevindt deze kennis zich al in een archief en zal op deze wijze dus altijd beschikbaar blijven. Dit archief zal naar alle waarschijnlijkheid nooit een grote rol gaan spelen bij de transgenerationale overdracht van generatie op generatie. De informatie is in het archief aanwezig, maar hoeft niet regelmatig geraadpleegd te worden. Het feit dat de informatie aanwezig is en dus ingezien kan worden wanneer noodzakelijk is voldoende. Kennis over de precieze achtergrond van het verzet lijkt minder noodzakelijk om de herdenking in stand te houden. Het archief van de gemeente Putten is in dit opzicht al veel toegankelijker. Het gemeentehuis bevindt zich in het centrum van het dorp en de drempel om een dergelijk archief te raadplegen is veel lager, dan wanneer men op pad moet naar Amsterdam voor informatie. In het archief van Putten bevinden zich onder andere stukken over de bouw van de verschillende monumenten en het *Puttens Nieuwsblad*. Ook voor dit archief geldt echter dat relatief weinig Puttenaren hier naartoe komen voor meer informatie. De archieven zijn noodzakelijk om herinneringen ‘levend’ te houden. Zij bevatten immers informatie die noodzakelijk is om de herinneringen te bewaren. Het feit dat deze kennis aanwezig is, is echter voldoende. Voor de instandhouding van de Oktoberherdenking hoeft niet iedereen deze informatie te herinneren, maar om overdracht te waarborgen is het belangrijk dat deze gegevens niet verloren gaan.

Veel toegankelijker voor een breder publiek is de Putten-collectie in de lokale bibliotheek Noord-West Veluwe. Deze collectie omvat een grote verscheidenheid aan werken over Putten. De razzia maakt een belangrijk deel uit van deze collectie. De collectie bestaat uit zowel romans, historische werken en een uitgebreide collectie krantenknipsels met betrekking tot de razzia. De bibliotheek is bijna dagelijks geopend en dus is deze collectie een toegankelijke methode om overdracht te stimuleren. Instanties slaan informatie op en zijn in dat opzicht belangrijk om (transgenerationale) overdracht mogelijk te maken. Om overdracht te stimuleren en publiek uit te nodigen meer kennis te vergaren over de razzia wilde de Stichting Oktober '44 een razziamuseum oprichten. Hier zou de nadruk komen te liggen op de

mogelijkheid om met elkaar in gesprek te gaan.¹⁴¹ Door het stimuleren van gesprek lijkt transgenerationale overdracht van herinneringen ook in de toekomst gewaarborgd. Immers, zelfs als het gesprek kritisch is over de herinnering, houdt de discussie die hieruit voortkomt de herinnering ‘levend’.

James Clifford stelt dat een museum kan dienen als een *contact zone*.¹⁴² In een museum kunnen verschillende sociale groepen en verschillende generaties samenkomen om meer inzicht te verwerven in de geschiedenis van de gemeenschap.¹⁴³ Het Razziamuseum zou dus bij uitstek geschikt zijn om nieuwe inwoners van Putten en nieuwe generaties te betrekken bij de herinnering aan oktober 1944. Een museum biedt bovendien de mogelijkheid om ook een breder publiek, waaronder toeristen, te ontvangen en deze groepen meer te leren over het verleden van Putten. Op deze wijze worden dus zowel de verschillende Puttenaren als buitenstaanders voorzien van kennis. De Stichting heeft op het moment geen beschikking over een ruime ontvangstruimte waar verschillende groepen het gesprek aan kunnen gaan. Een museum als *contact zone* kan bijdragen aan het ontstaan van een *participatory historical culture* waarbij professionele historici, getuigen en ander publiek hun kennis kunnen delen en samen kunnen werken aan het culturele (collectieve) geheugen van Putten.¹⁴⁴

De bedoeling was dat het museum gefinancierd zou worden vanuit de gemeenschap. Hiervoor had de Stichting Oktober '44 een sponsor gevonden die bereid was een groot bedrag te schenken. Het idee om een museum op te richten werd echter niet onverdeeld positief ontvangen. Met name de oudere generatie leek een verkeerd beeld te hebben bij een museum en reageerde niet positief.¹⁴⁵ Toen ook de sponsor zich besloot terug te trekken, konden de plannen voor het museum helaas geen doorgang vinden. Dit terwijl de plannen voor het museum in een vergevorderd stadium waren en de locatie zelfs al bekend was gemaakt. De gemeente Putten wilde echter niet het volledige museum financieren en de Stichting kon niet

---

¹⁴¹ M. van den Berg, ‘Razziamuseum wil gesprek stimuleren’, *De Stentor/ Veluws Dagblad* (29 december 2012).

¹⁴² J. Clifford, ‘Museums as Contact Zones’ in; D. Boswell & J. Evans (ed), *Representing the Nation: A Reader. Histories, heritage and museums* (New York 1999) .445.

¹⁴³ Over dit onderwerp heb ik eerder geschreven voor de cursus (Im)materiele cultuur: van de ‘visual’ naar de ‘performative turn’ van Dr. H. Henrichs onder de titel *Opdat wij niet vergeten. De oktoberherdenking in Putten als herinnering en immaterieel cultureel erfgoed* (16 januari 2014).

¹⁴⁴ H. Kean & P. Ashton, ‘Introduction: People and their Pasts and Public History Today’ in; P. Ashton & H. Kean (ed), *Public History and Heritage Today, People and their Pasts*, (Basingstoke 2012), 2.

¹⁴⁵ Interview Pieter Dekker (10 uur 19 mei 2014). Bijlage 2, transcriptie interview, 72 – 73.

opnieuw een grote investeerder vinden.¹⁴⁶ De Stichting werkt daarom op het moment aan plannen om een digitaal museum op te zetten. Via dit digitale museum kan alsnog alle beschikbare informatie over de razzia bij elkaar worden gezet en kunnen verschillende sociale groepen en generaties worden uitgenodigd tot gesprek. Bovendien biedt een dergelijke website nieuwe mogelijkheden om het onderwijsprogramma omtrent de razzia uit te breiden. De website moet in feite een digitale *contact zone* worden waar verschillende groepen binnen de gemeenschap kunnen samenkomen.

4.5

Conclusie

Binnen de Puttense gemeenschap worden verschillende initiatieven ondernomen om de herinnering aan de razzia ‘levend’ te houden in het culturele geheugen van de Puttenaren. Deze initiatieven komen met name voort uit de Stichting Oktober ’44. De Stichting richt zich met het uitgebreide nieuwe lesprogramma vooral op de jeugd van Putten. Zolang de razzia en de gevolgen een vast onderdeel blijven uitmaken van het lesprogramma, zal de herinnering onderdeel uit blijven maken van het cultureel geheugen van de Puttenaren. Op deze wijze zijn immers alle Puttenaren die al op jonge leeftijd in Putten woonden in aanraking gekomen met de gebeurtenissen van oktober 1944 en hierdoor zijn zij in staat om de Oktoberherdenking te plaatsen. De groep nieuwe inwoners die niet al van jongs af aan in Putten woont zal altijd moeilijker bereikbaar blijven. De Gedachtenisruimte biedt deze groep wel de mogelijkheid om binnen te lopen en kennis te vergaren, maar er is weinig ruimte om deze nieuwe groep uit te nodigen voor gesprek. Om de overdracht van herinnering te stimuleren zou de komst van een Razziamuseum in Putten dus zeer nuttig zijn. Hopelijk kan een dergelijk museum in de toekomst alsnog doorgang vinden om op deze wijze zowel de Puttense jeugd, nieuwe inwoners en ander publiek te stimuleren om door middel van gesprek herinneringen over te dragen en de razzia stevig te verankeren in het culturele geheugen.

De Puttense gemeenschap staat op dit moment op een tweekoppig in de herinnering aan de razzia. In 2014 is het zeventig jaar geleden dat de razzia plaatsvond en de eerste generatie getroffen verdwijnt langzaam maar zeker. Hierdoor wordt een tweedeling zichtbaar. Enerzijds wordt de herinnering aan de razzia nog steeds gezien als een ‘eigen’ herinnering van de Puttenaren, anderzijds leeft de wens om de herinnering maar vooral te

---

¹⁴⁶ H. van Reenen, ‘Geen geld voor razziamuseum’, *De Stentor/ Veluws Dagblad*, 24 april 2014.

laten voortbestaan zodat de slachtoffers niet vergeten worden. Als Putten zich te veel richt op het eigen houden van de herinnering zal de herinnering uiteindelijk niet kunnen voortleven. De Stichting probeert daarom ook binnen het eigen bestuur langzaam veranderingen door te voeren. De grootste doelgroep op het gebied van overdracht blijft daarom op dit moment de jeugd. Dit zou verklaard kunnen worden uit het feit dat de jeugd nog steeds 'eigen' is, want afkomstig uit Putten, maar tegelijkertijd wel een nieuwe generatie vormt waardoor het voortbestaan van herinneringen wordt gewaarborgd. In het laatste hoofdstuk van dit onderzoek zal de aandacht dan ook specifiek uitgaan naar de Puttense jeugd. Door middel van een korte enquête is getracht de herinnering aan oktober 1944 te toetsen bij de leerlingen van groep acht bij verschillende basisscholen. Belangrijkste doel was hier om te achterhalen in hoeverre de methodes om de jeugd kennis over de razzia bij te brengen effect hebben en welke elementen zij hiervan meenemen.

\

Hoofdstuk 5

De nieuwe generatie

'Ik vind het super erg wat er gebeurd is, het is mooi dat eraan gedacht wordt.

Om nooit te vergeten!'

5.1

Inleiding

In dit laatste hoofdstuk zal de aandacht specifiek uitgaan naar de nieuwe generatie Puttenaren. De enquête is afgenomen onder leerlingen van groep acht. Er is gekozen voor deze groep, omdat juist deze kinderen de doelgroep van het educatieve programma vormen. De eerste vraag in de enquête is dan ook 'Weet jij wat er op 2 oktober herdacht wordt in Putten?'. De leerlingen hebben echter bij alle vragen veel ruimte gekregen om eigen kennis op te schrijven. Daarnaast is de enquête gericht op de verschillende plaatsen van herinnering in Putten. Welke plaatsen benoemen leerlingen en misschien nog wel interessanter, welke plaatsen niet?

Voor de enquête zijn drie verschillende basisscholen bezocht in Putten, twee christelijke scholen en één openbare school. De leerlingen hebben allemaal het lesprogramma rondom de gebeurtenissen van oktober 1944 gevolgd en hebben dus basiskennis over het onderwerp. Toch is gekozen voor deze basis vragen, omdat de leerlingen juist hier duidelijk kunnen laten zien wat zij precies weten. De antwoorden lopen dan ook ver uiteen. Sommige leerlingen volstaan met een simpel 'ja' of 'nee' terwijl anderen de ruimte benutten om hun kennis te uitten of om een eigen verhaal kwijt te kunnen. In het volgende deel van dit hoofdstuk zullen de verschillende vragen en de daarbij behorende resultaten worden besproken en geanalyseerd.

5.2

Enquêteresultaten

De eerste vraag die werd gesteld aan de leerlingen was of hun familie afkomstig was uit Putten. Voor deze vraag is gekozen, omdat het interessant is om te zien of er een discrepantie bestaat tussen de kennis van kinderen waarvan de familie afkomstig is uit Putten en kinderen waarbij dit niet het geval is. Van de ondervraagde leerlingen was bij 63% de familie afkomstig uit Putten. Uit deze groep wist 46,2% dat op 2 oktober de raziaherdenking

plaatsvond. Van de overgebleven kinderen uit deze groep wist 48,7% wel dat er op 2 oktober in Putten een herdenking plaatsvond die verband hield met de oorlog of de weggevoerde mannen, maar noemden zij in hun antwoord niet de razzia zelf. Slechts 5,1% kon niet vertellen wat er in Putten op 2 oktober herdacht werd. Bij 37% van de kinderen was de familie niet afkomstig uit Putten. In deze groep wist 39,1% dat op 2 oktober de razziaherdenking plaatsvond en 43,5% wist wel dat er een herdenking werd gehouden waarbij aandacht werd besteed aan de oorlog, maar benoemden niet specifiek de razzia. In deze groep wist 17,4% niet wat er op 2 oktober herdacht werd. Binnen de groep kinderen waarvan de familie niet afkomstig is uit Putten is het aantal kinderen dat de oktoberherdenking niet kent dus groter. Opvallend is echter dat in beide groepen het aantal kinderen dat wel weet dat er een herdenking is, maar niet de precieze gebeurtenis die herdacht wordt kan benoemen, het grootste is. De nationale Dodenherdenking op 4 mei bleek in beide groepen bekender. In de groep met familie afkomstig uit Putten wist slechts 2,6% niet wat er op 4 mei herdacht werd en in de andere groep wist 13,1% het antwoord niet.¹⁴⁷

Vervolgens werd in de enquête de vraag gesteld of de kinderen plaatsen konden noemen in het dorp die hen herinnerden aan de Tweede Wereldoorlog. Het ‘Vrouwtje van Putten’ bleek het meest bekende monument en werd door 74,2% van de leerlingen genoemd. Daarnaast werden ook het monument bij de Oude Kerk (33,9%) en de Gedachtenisruimte van Stichting Oktober ’44 (33,9%) veel genoemd. De plaats van de aanslag, de Oldenallerbrug werd maar door 4,8% van de leerlingen benoemd. Slechts 6,5% van de kinderen kon geen plaatsen benoemen die hen herinnerden aan de Tweede Wereldoorlog. Van alle ondervraagde kinderen noemde slechts één de opa en oma als bron van herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Mogelijk willen veel opa’s en oma’s niet over dit onderwerp praten, maar dat is aan de hand van deze enquête niet vast te stellen. Wel blijkt dat in deze groep ondervraagde leerlingen de overdracht van herinnering niet thuis lijkt plaats te vinden, maar vooral in de openbare ruimte.

Het lesprogramma dat in samenwerking met de Stichting is opgesteld lijkt dus redelijk succesvol, want relatief weinig kinderen weten niet wat de Oktoberherdenking inhoudt. Daarnaast blijken de monumenten dus wel degelijk een belangrijke bron van overdracht. Veel kinderen zijn in staat de verschillende monumenten die het dorp rijk is te koppelen aan de Tweede Wereldoorlog. Opvallend is ook dat alle leerlingen die de Gedachtenisruimte benoemen als plaats van herdenking ook de plaquettes met namen van de weggevoerde

---

¹⁴⁷ Bijlage 1, Enquêteresultaten, 68 – 71.

mannen noemen die in het gebouw hangen. Vamik Volkan stelde dat het toevoegen van namen op een plaats van herinnering een belangrijke functie heeft, omdat het deze plaats persoonlijker maakt. Door de toevoeging van namen kunnen bezoekers zich gemakkelijker identificeren met de slachtoffers van de razzia. Blijkbaar heeft deze toevoeging ook op veel schoolkinderen indruk gemaakt. Bovendien betekent het feit dat de kinderen deze plaquettes met namen benoemen ook dat zij in de Gedachtenisruimte zijn geweest. In de Gedachtenisruimte is een kleine, permanente tentoonstelling over de gebeurtenissen van oktober 1944. Om bij de plaquettes te komen moeten bezoekers eerst door de tentoonstelling lopen. De Gedachtenisruimte lijkt op zich dus een belangrijke bron van (transgenerationele) overdracht. Ook combineren een aantal kinderen het ‘Vrouwtje van Putten’ met verdriet. Zij stellen dat de beeltenis van de vrouw verdriet heeft door de gebeurtenissen. In dit opzicht lijkt het ‘Vrouwtje van Putten’ dus nog steeds een *hot place*, omdat er nog steeds sprake is van een verbondenheid tussen de plaats van herinnering en emotie. De kinderen benoemen geen instituten als plaatsen van herinnering. Dit sterkt de eerdere stellingname dat instituten als archieven en bibliotheken wel noodzakelijk zijn om de herinnering te laten voortbestaan, maar dat deze kennis niet daadwerkelijk door iedereen herinnerd hoeft te worden.

5.3

Conclusie

De enquête wees uit dat relatief veel van de geïnterviewde kinderen ongeveer weten wat er in Putten tijdens de oorlog heeft plaatsgevonden en dat deze gebeurtenis jaarlijks herdacht wordt. Dit geldt zowel voor kinderen waarvan de familie afkomstig is uit Putten als voor kinderen die behoren tot de groep nieuwe inwoners. Het ‘Vrouwtje van Putten’ is de meest prominente plaats van herinnering binnen deze groep. Het beeld staat op een drukke plaats in het dorp, waardoor het bijna onmogelijk is om in Putten te wonen zonder regelmatig langs het beeld te komen. Deze duidelijke aanwezigheid hoeft echter niet te betekenen dat het beeld nog steeds een betekenisvolle plaats heeft binnen de gemeenschap. Hoewel de enquêteresultaten uiteraard niet de volledige Puttense gemeenschap dekken, kan op basis van deze resultaten gesteld worden dat het beeld ook voor de toekomstige generatie haar betekenis als plaats van herdenking lijkt te behouden. Ook het monument bij de Oude Kerk en de Gedachtenisruimte van Stichting Oktober ’44 zijn veelgenoemde plaatsen van herinnering in deze enquête. Hoewel kennis over oktober 1944 niet per definitie betekent dat de Oktoberherdenking blijft plaatsvinden in Putten, is kennis wel een belangrijke basis om de herinnering ‘levend’ te

houden. De kennis vormt het fundament waarop de toekomst van de herinnering gebouwd kan worden. De kinderen die hebben deelgenomen aan de enquête beschikken over relatief veel kennis over de gebeurtenissen. Kortom, op basis van deze enquête lijkt gesteld te kunnen worden dat de gebeurtenissen van oktober 1944 en de bijbehorende Oktoberherdenking binnen de toekomstige generatie nog niet hun betekenis gaan verliezen binnen de gemeenschap. Het zou echter interessant kunnen zijn om een uitgebreider onderzoek naar dit lespakket en de bijbehorende resultaten uit te voeren.

Conclusie

*'Niets is zinloos wanneer het een herinnering nalaat'*¹⁴⁸

De herinnering aan de gebeurtenissen van 1 en 2 oktober 1944 speelt nog steeds een grote rol in de Puttense gemeenschap. Doordat de precieze toedracht van de aanslag lang onduidelijk is geweest, heeft de gemeenschap nooit een duidelijke 'schuldige' kunnen aanwijzen voor de gebeurtenissen. De archieven zijn tot 1994 gesloten gebleven en hierdoor is de kwestie Putten lange tijd omgeven door geheimzinnigheid. Lokaal werd er weinig over de razzia en de gevolgen gesproken. De weduwen rouwden voornamelijk binnenshuis en in veel gevallen probeerden zij ook hun kinderen het verdriet niet te tonen. Ook nationaal kon er hierdoor dus niet echt over Putten gesproken worden.

Logischerwijs heeft de Puttense gemeenschap een collectief trauma opgelopen na de razzia. Veel leden van de gemeenschap hebben familie, vrienden of kennissen gehad onder de weggevoerden. Zoals eerder al gesteld is het begrip trauma in eerste instantie gericht op het individu. Hierbij kan een persoon extreem heftig reageren op prikkels die het onverwerkte verleden onverwacht naar boven halen. Dat het trauma ook binnen de Puttense gemeenschap nog hoog zit, is meerdere malen gebleken als het dorp prikkels van buitenaf te verduren kreeg. Toen in 1977 de documentaire *Putten op de Veluwe, het spoor terug naar de tragedie van 1944* op Tweede Kerstdag uitgezonden zou worden, leverde dit heftige reacties op in het dorp. Hetzelfde gold voor de affaire Naumann in 2000, waarbij de voormalige SS-officier in samenwerking met Stichting Oktober '44 werd uitgenodigd voor de Oktoberherdenking. Uit deze voorbeelden blijkt duidelijk dat de wond die de razzia in de Puttense gemeenschap veroorzaakt heeft slechts oppervlakkig genezen is en nog gemakkelijk opgehaald kan worden. Dit heeft ook effect gehad op de wijze waarop de herinneringen aan de razzia zijn overgedragen op de volgende generaties. In veel gezinnen werd na de oorlog niet of weinig gesproken over de weggevoerde mannen. Met het verloop van de tijd is het onderwerp gemakkelijker bespreekbaar geworden binnen de gemeenschap en wordt de transgenerationele overdracht van deze herinneringen zelfs gestimuleerd.

Als de Puttenaren op hun eigen tempo met de herinneringen om kunnen gaan, blijkt de gemeenschap wel degelijk in staat tot verzoening. De band met het Duitse dorp Ladelund is hierin uitzonderlijk belangrijk geweest. Al sinds de jaren vijftig wordt dit dorp bezocht en

---

¹⁴⁸ De Keizer, *Putten*, 336.

sinds de jaren zestig verblijven de Puttenaren vaak bij Ladelunders thuis. Ladelund legt al lange tijd kransen bij de Oktoberherdenking. In dit opzicht heeft Putten zich dus wel degelijk met de Duitsers en het verleden kunnen verzoenen, maar altijd op eigen voorwaarden. Ladelund is tot op de dag van vandaag een belangrijk onderdeel van de herinnering aan de razzia. Er worden nog steeds jaarlijks reizen naar Ladelund georganiseerd, voor zowel ouderen als jongeren. De nauwe band tussen deze plaatsen draagt dus nog steeds bij aan de (transgenerationele) overdracht van herinnering.

Doordat de gevolgen van de razzia nog zo duidelijk in Putten aanwezig zijn, is het lange tijd een onderwerp geweest waar zowel binnen de gemeenschap als binnenshuis weinig over gesproken werd. Sinds de jaren tachtig komt hier verandering in door de oprichting van de Stichting Oktober '44. Deze Stichting maakt de razzia in Putten beter zichtbaar en probeert op verschillende wijzen het gesprek te stimuleren. Het gesprek aangaan om zo de (transgenerationele) overdracht te bevorderen is noodzakelijk om de herinnering aan de razzia 'levend' te houden binnen het culturele geheugen van de Puttense gemeenschap. Immers, zonder overdracht zal de herinnering aan de razzia uiteindelijk verdwijnen en de Oktoberherdenking haar betekenis verliezen. Om de herinnering 'levend' te houden wordt vooral veel aandacht besteed aan de Puttense jeugd. De Stichting heeft een lesprogramma opgesteld bestaande uit drie lessen waarmee de leerlingen uit groep acht geïnformeerd worden over de gebeurtenissen van oktober 1944. Dit lespakket is belangrijk voor het in stand houden van de herinnering aan de razzia in het culturele geheugen van Putten, omdat hier zowel nieuwe generaties als nieuwe inwoners bij betrokken worden.

De razzia is door de vele monumenten nog altijd duidelijk zichtbaar in Putten. De razzia is in dit opzicht nog prominent aanwezig. Deze monumenten kunnen gezien worden als *hot places* binnen de gemeenschap. Aan een dergelijke *hot place* worden emoties van rouw gekoppeld. Een *hot place* koelt echter af als het trauma van de gemeenschap verwerkt is. Naarmate de tijd vordert zullen ook in Putten de *hot places* onvermijdelijk afkoelen. Tijd heelt immers alle wonden. Dit betekent niet dat deze monumenten per definitie hun betekenis binnen de gemeenschap verliezen. Met name de Stichting zet zich actief in om ervoor te zorgen dat oktober 1944 niet vergeten wordt. Mede dankzij de Gedachtenisruimte blijven de namen van de slachtoffers bewaard. Hierdoor kunnen ook toekomstige generaties zich identificeren met de weggevoerde mannen, zij hebben immers een naam en een gezicht.

Het educatieve programma draagt bij aan de noodzakelijke achtergrondinformatie om de razzia een plaats te geven in de geschiedenis van Putten. Door de jeugd aan te blijven spreken lijkt de herinnering aan de razzia en de gevolgen hiervan gewaarborgd. Om met een

cliché te spreken, de jeugd is de toekomst. Zolang de jongere generaties geïnteresseerd blijven in de geschiedenis van de razzia, zal de Oktoberherdenking in Putten altijd betekenis houden. Transgenerationele overdracht is in dit proces echter essentieel en zal ook altijd belangrijk blijven. Alleen op die wijze kan ervoor worden gezorgd dat de razzia nooit wordt vergeten.

Literatuurlijst

Assmann, A., 'Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past' in: K. Tilmans, F. van Vree & J. M. Winter, *Performing the past: memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 35 – 50.

Assmann, A., 'History, Memory and the Genre of Testimony' *Poetics Today* 27 (2006) 261 – 273.

Berg, M., van den, 'Razziamuseum wil gesprek stimuleren', *De Stentor/ Veluws Dagblad*, 29 december 2012.

Boom, B., van der, 'Het drama van Putten', *Volkskrant* (23 oktober 1998).

Byrne, D., 'A critique of unfeeling heritage', in: L. Smith & N. Akagawa (ed), *Intangible Heritage* (New York 2009) 229 – 252.

Clifford, J., 'Museums as Contact Zones' in: D. Boswell & J. Evans (ed), *Representing the Nation: A Reader. Histories, heritage and museums*, (New York 1999) 435 -458.

Dantzig, A., van, 'De tragedie der Puttenaren (1946)' in: A. van Dantzig, *Snippers, artikelen over psychiatrie en psychotherapie* (Vinkeveen 1972) 22 – 26.

Fentress, J., en C. Wickham, *Social Memory* (Oxford 1992).

Flim, E., *Niet zomaar een dorp* (Putten 2000).

Friso, K., *Putten 1940/1945. Kroniek* (Barneveld, 1990).

Groen, K. en W. G. van Maanen, *Putten op de Veluwe, het spoor terug naar de tragedie van 1944* (Zutphen 1977).

Kansteiner, W., 'Finding Meaning in Memory: a Methodological Critique of Collective Memory Studies', *History and Theory* 41 (2002) 179 – 197.

Kean, H., en P. Ashton, 'Introduction: People and their Pasts and Public History Today' in; P. Ashton en H. Kean (ed), *Public History and Heritage Today, People and their Pasts* (Basingstoke 2012), 1 – 20.

Keizer, M., de, en P. Mason, 'The Skeleton in the Closet: The Memory of Putten, 1/2 October 1944', *History and Memory* 7 (1995) 70 – 99.

Keizer, M., de, *Putten de razzia en de herinnering* (Amsterdam 1998).

Keizer, M., de, 'Putten', in; M. de Keizer en M. Plomp (red), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 455 – 464.

Kleine, R., *Putten uit het verleden. Zestig jaar na de razzia van 1944* (Woerden 2004).

Priem, J., 'Vergeven, nooit vergeten' in: W. Klok- van Dasselaar, *Putten en Nijkerk onder vuur. Verhalen en belevenissen uit de Tweede Wereldoorlog* (Nijkerk 2010) 154 – 159.

Margalit, A., *Herinnering. Een ethiek voor vandaag* (Amsterdam 2006).

Ramaker, W., en B. van Bohemen, *Sta een ogenblik stil...:monumentenboek 1940 – 1945* (Kampen 1980).

Reenen, van H., 'Geen geld voor razziamuseum', *De Stentor/ Veluws Dagblad*, 24 april 2014.

Volkan, V.D., *Killing in the Name of Identity. A Study of Bloody Conflicts* (Charlottesville 2006).

Volkan, V. D., *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York 1997).

Volkan, V. D., 'Psychoanalysis and Diplomacy: Part I. Individual and Large Group Identity', *Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 1:1 (1999) 29-55.

Westing, M., van, *De kinderen van Puten. De razzia en de gevolgen* (Amsterdam 2008).

Wind, E., de, ‘...Tot in het derde en vierde geslacht...’ in; D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red), *1940 – 1945: Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht 1985) 51 – 65.

Winter, J., ‘Notes on the Memory Boom: War, Remembrance and the Uses of the Past’ in; D. Bell (ed), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present* (Basingstoke 2006) 54 – 73.

Winter, J., *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven/ Londen 2006).

Wouters, Tj., en M. L. van Geen, *Opdat het nageslacht wete. Gedenkboek voor de mannen die op 2 oktober uit ons dorp werden weggevoerd* (Putten 1948).

‘Bezittingen slachtoffers WOII naar Nederland’, *Reformatorisch Dagblad*, 3 februari 2010.

Psalmen en Gezangen voor den eredienst der Nederlands Hervormde Kerk (’s Gravenhage 1938).

Bijlage 1

Enquêteresultaten basisscholen Putten

Vragenlijst Oktoberherdenking Putten

(Voorbeeld)

1.) Komt jouw familie uit Putten?

2.) Weet jij wat er in Putten herdacht wordt op 2 oktober?

3.) Weet jij wat er in Nederland herdacht wordt op 4 mei?

4.) Zijn er in Putten plaatsen die jou herinneren aan de Tweede Wereldoorlog (en waarom)?

Verloop enquête

Voor de enquête van dit onderzoek zijn drie verschillende basisscholen te Putten bezocht, namelijk Openbare Basisschool De Korenbloem, Basisschool met de Bijbel De Akker en Basisschool met de Bijbel Ichthus. Op deze scholen zijn de leerlingen van groep acht geënquêteerd over hun kennis omtrent de Oktoberherdenking en de gebeurtenissen van oktober 1944 in Putten. Vooraf is telefonisch contact geweest met de desbetreffende docenten waarna zij via email op de hoogte zijn gesteld van de enquêtevragen. Bij het afnemen van de enquête ben ik zelf voor de groepen gaan staan waarbij zij geïnformeerd werden over de achtergrond en het doel van deze vragen. Er is bewust gekozen voor open vragen zodat de leerlingen de kans hadden om hun eigen kennis en eigen verhalen op te schrijven. Het afnemen van de enquête nam maximaal vijftien minuten in beslag. Op verzoek van de basisscholen blijven alle leerlingen anoniem. In totaal zijn er 62 leerlingen geënquêteerd.

Openbare Basisschool De Korenbloem

Datum bezoek: 22 mei 2014

Tijdstip bezoek: 14.45 u. – 15.00 u.

Aantal leerlingen: 23

Basisschool met de Bijbel De Akker

Datum bezoek: 22 mei 2014

Tijdstip bezoek: 9.30 u. – 9.45 u.

Aantal leerlingen: 23

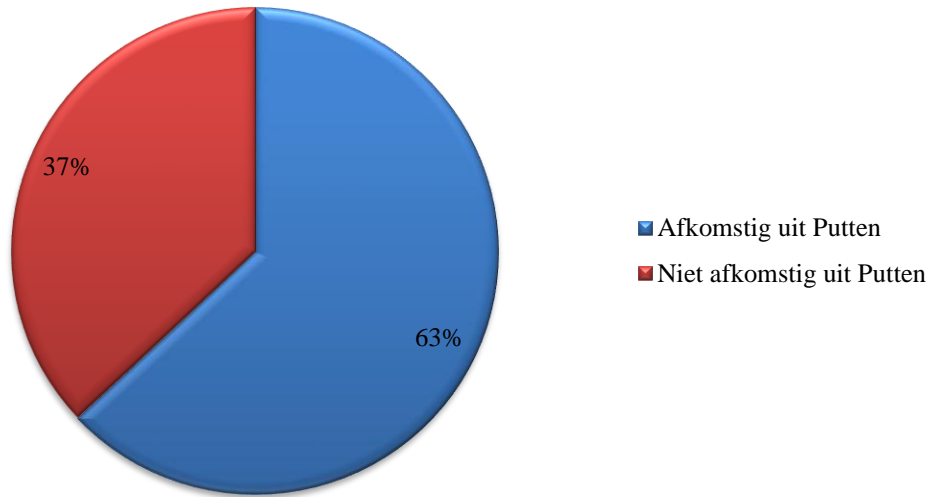
Basisschool met de Bijbel Ichthus

Datum bezoek: 5 juni 2014

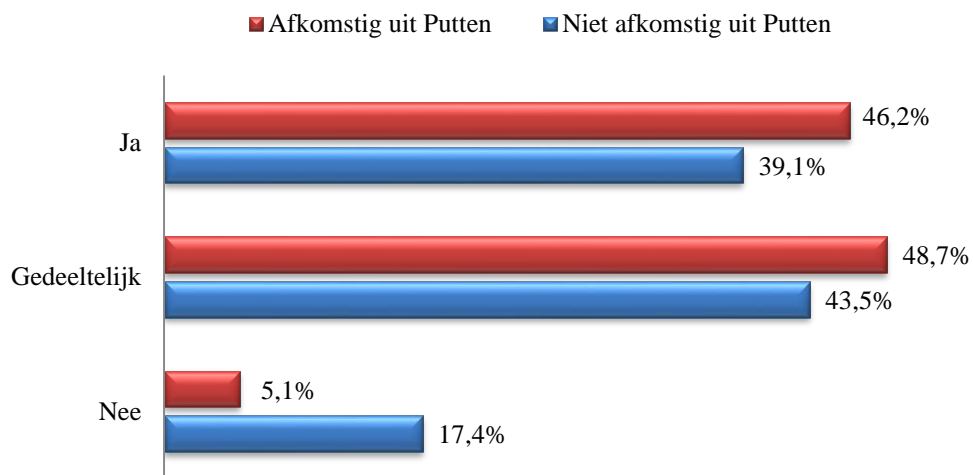
Tijdstip bezoek: 10.00 u. – 10.15 u.

Aantal leerlingen: 16

Komt jouw familie uit Putten?

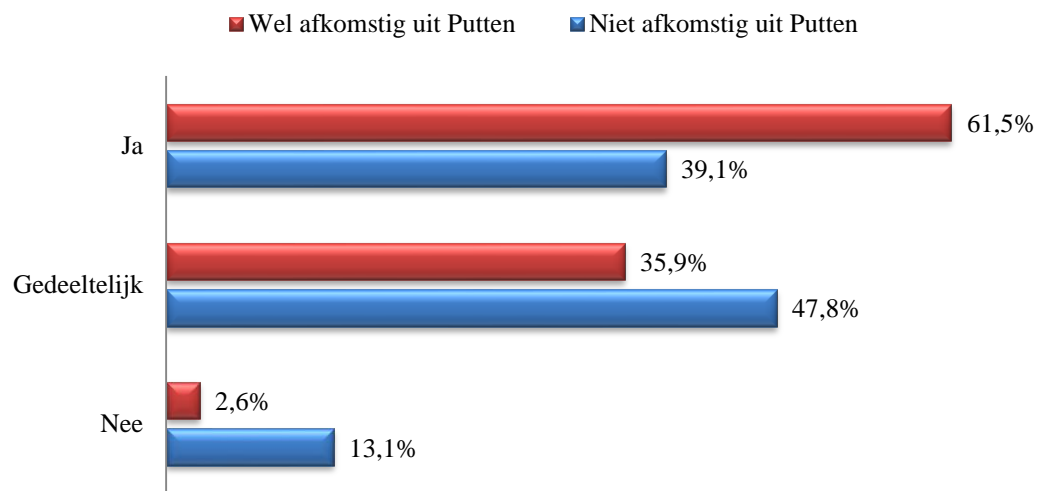

Weet jij wat er in Putten herdacht wordt op 2 oktober?

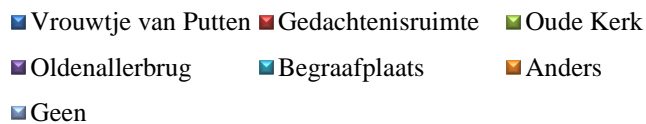
Bij deze vraag is onderscheid gemaakt tussen leerlingen die geen antwoord wisten op deze vraag, leerlingen die wisten dat er een herdenking plaatsvond die verband hield met de Tweede Wereldoorlog en leerlingen die de Razziaherdenking konden benoemen.

Weet jij wat er in Nederland herdacht wordt op 4 mei?

Bij deze vraag is onderscheid gemaakt tussen leerlingen die geen antwoord wisten, leerlingen die wel wisten dat er iets herdacht werd dat verband hield met oorlog en leerlingen die de Dodenherdenking konden benoemen

Zijn er in Putten plaatsen die jou herinneren aan de Tweede Wereldoorlog?

Bijlage 2

Transcriptie gesprek Pieter Dekker Bestuurslid Stichting Oktober '44

(19 mei 2014, 10.00 u.)

Afgelopen vijf jaar heeft de Stichting gewerkt aan plannen voor een museum gericht op de razzia. Hierbij had de Stichting als belangrijkste doel het creëren van een ontmoetingsplaats. Helaas kan het museum nu geen doorgang vinden, omdat de belangrijkste sponsor zich heeft teruggetrokken.

Er was ook sprake van verzet tegen de komst van het museum. Voornamelijk de oudere generatie zag weinig in de komst van een museum. Mogelijk speelt hierbij mee dat deze groep een verkeerd beeld had van het soort museum dat de Stichting wilde opzetten. Het museum moest vooral een ontmoetingsplaats worden waar bezoekers hun verhaal kwijt konden en waar het mogelijk was om geïnteresseerde groepen te ontvangen. De jeugd kon op deze manier ook beter bij de geschiedenis van de razzia worden betrokken.

De Stichting was al langere tijd actief op het gebied van educatie voor de lokale basisscholen. Sinds een aantal jaar bestaat er een nieuw lespakket waarbij de razzia in een bredere context wordt geplaatst. Er wordt in dit lespakket ook weinig verteld, het is juist de bedoeling dat de kinderen zelf op onderzoek uitgaan aan de hand van verschillende opdrachten.

Op het moment wordt er onderzocht of het mogelijk is om een digitaal museum op te richten. Daarnaast wordt er gekeken naar mogelijkheden voor een app. Deze app kan gekoppeld worden aan het lespakket waardoor de lesstof nog interactiever wordt.

Het bestuur van de Stichting bestond oorspronkelijk uit 10 leden. Het was een ongeschreven regel elk bestuurslid uit een andere (lokale) kerk afkomstig moest zijn. Heel langzaam wordt dit idee losgelaten. Tegenwoordig bestaat het bestuur uit 9 leden. Langzaam is er ook sprake van professionalisering. Zo is bij de aanstelling van het laatste bestuurslid gekeken naar de kennis die deze kon meebrengen op het gebied van educatie in plaats van uit welke kerk deze afkomstig was. De meeste bestuursleden hebben echter wel familiebanden met de razzia en zijn dus ook afkomstig uit de 'kern' van Putten.

De meeste sympathisanten van de Stichting zijn ook afkomstig uit Putten en hebben familiebanden met de weggevoerde mannen. Toen de Stichting enkele jaren gelden heel actief opzoek was naar nieuwe informatie vanuit het Rode Kruis zagen zij het aantal sympathisanten

toenemen. Vooral omdat zij ook informatie vonden die geen betrekking had op Puttenaren, waardoor zij andere groepen aanspraken.

Opvallend is dat relatief weinig sympathisanten zich hebben teruggetrokken bij de kwestie rondom SS-officier Naumann.

In 2014 is de razzia 70 jaar geleden. Ter gelegenheid zal er een nieuw gedenkboek verschijnen. Hier wordt bewust niet gesproken van het leed van de Puttenaren. Tijdens de razzia zijn ook een groot aantal evacués en toevallige passanten weggevoerd. De nabestaanden van deze weggevoerden voelden zich in eerdere literatuur vaak vergeten. Daarom wordt nu bewust rekening gehouden met deze groep. Daarnaast wordt Putten in dit boek in een bredere (nationale) context geplaatst.

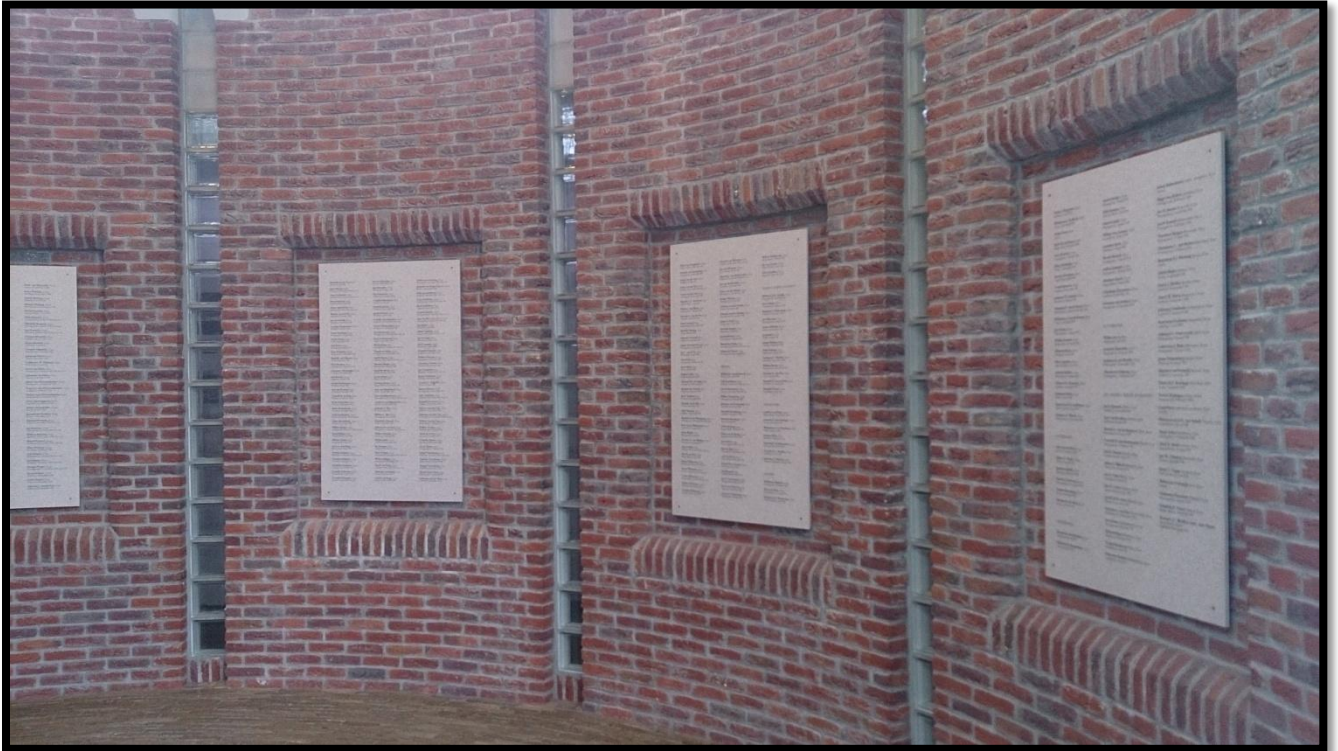
De herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog bevinden zich in deze periode in een overgangperiode, omdat de generatie die bewuste herinneringen heeft aan deze tijd langzaam begint te verdwijnen.

Volgend jaar is in Neuengamme een tentoonstelling waarbij aandacht besteed zal worden aan verschillende plaatsen vanwaar grote groepen naar Neuengamme kwamen. Putten zal onderdeel gaan uitmaken van deze tentoonstelling

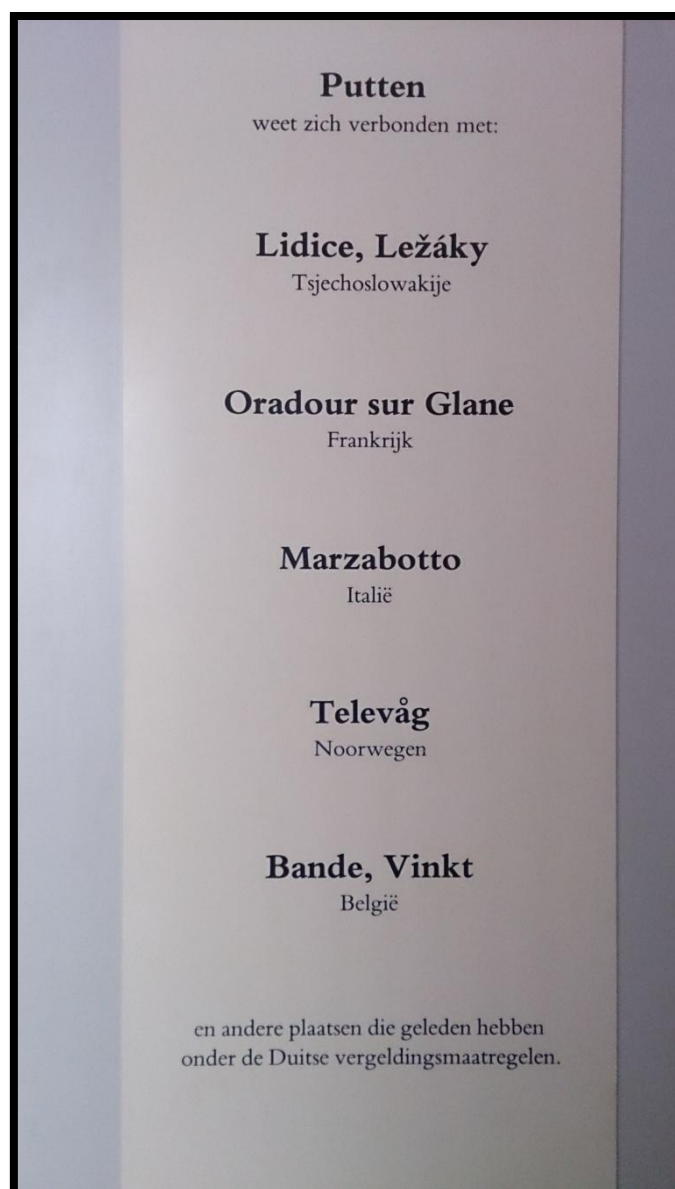
Het Auschwitz Comité werkt aan een nieuw monument voor alle Joodse slachtoffers. Om dit monument te financieren was het mogelijk een naam (van een Joods slachtoffer) te adopteren. De Stichting heeft de 8 namen van de Joden die uit Putten werden weggevoerd geadopteerd in samenwerking met de gemeente Putten.

Bijlage 3

Afbeeldingen onderzoek

Afbeelding 1: Enkele van de stenen plateaus waarop de namen van de weggevoerde mannen staan afgebeeld. De plaquettes bevinden zich in de Gedachtenisruimte. Foto: auteur (4 juni 2014).

Afbeelding 2: Steden waarmee Putten zich verbonden heeft in Europa. Deze plaquette bevindt zich in de Gedachtenisruimte. Foto: auteur (4 juni 2014).

Afbeelding 3: Gedenksteen bij de Oude Kerk te Putten. Foto: auteur (30 december 2013).

Afbeelding 4: Monument 'De Treurende Weduwe' te Putten. Foto: auteur (4 juni 2014).

Afbeelding 5: Gedenkteken bij de Oldenallerbrug te Putten. Foto: auteur (24 juni 2014).